

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги

Тошкент Давлат шарқшунослик институти

ШОИСЛОМ ШОМУХАМЕДОВ

ФИДОЙИЛАР
(Хотиралар)

Тошкент – 2001

Президентимиз Ислам Каримов халқимизнинг етук фарзандлари ҳақида гапириб: «Бундай инсонларнинг ҳаёти ва фаолияти, қўлга киритган ютуқлари мисолида бизнинг қандай катта имкониятларимиз борлиги, қандай юксак марраларга эришишга қодир эканлигимиз яққол намоён бўлади», - деган эди.

Қўлингиздаги китоб айти шу ижодкор зиёлиларимизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти асосида уларнинг нақадар юксак илмий-амалий салоҳиятига эга бўлганини яна бир қарра тасдиқлайди.

Муҳаррир: **А.Ҳабибуллаев**

Тех.муҳаррир: **С.Юсупова**

Ш.Шомуҳамедов. Фидойилар (хотиралар). Т.: ТошДШИ нашриёти, 2001, 124 б.

ТошДШИ Илмий Кенгаши томонидан нашр а тавсия этилган (1-сонли баённомаси 28.09.2001).

Босишга рухсат этилди. **16.10.2001**
Бичими 60x84 ¹/₁₆ Шартли б.г. **7,75**. **500** нусхада босилди. Буюртма **104**
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмаҳонаси
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2001 йил

ТАҲРИРИЯТДАН

Етмиш—саксонга кирган кишиларни халқимизда табаррук одамлар дейишади. Яқинда 80 ёшларини нишонлаган муҳтарам устозимиз Шоислом Шомуҳамедов ҳам шундай инсонлардан.

Биз бир суҳбатимизда:

—Тарихда энг қаттол урушлардан бирининг аёвсиз жанглари иштирокчиси бўлдингиз, турмуш аччиқ—чучугини хўп тотдингиз, энди сиз ҳам табаррук Инсонсиз,— деганимизда у киши:

—Ҳа, дарҳақиқат, турфа одамлар билан ишладим, одамларнинг донолари қатори эшактабиат нодонлари билан ҳам умргузаронлик қилдим... Аммо менинг табаррук даражасига етишимга сабабчилар халқимизнинг энг асл фарзандлари—донишманд кишилар эди.

Академик шоир Фафур Фулом, академик адиб Ойбек, суюкли халқ шоири Миртемир, академик Юнус Ражабий, академик Обид Содиқов, халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор, Зиёвуддинхон ибни Эшон Бобоҳон, дунёнинг нуфузли беш академияси аъзоси Борис Пиатровский, академик Абдулҳақ Абдуллаев, академик Малик Набиев, халқ шоири Жуманиёз Жабборов каби алломаи замонлар билан замондош бўлиш насиб этган, улар билан бирга яшаб, бирга ишлаган одам табаррук бўлмаса, ким бўлсин?!

Айниқса, уларнинг кўплари билан ҳаёт йўлим кесишибди, бирга яшабман, бирга ишлабман, файзёб суҳбатларида бўлибман, вақти келганда улар ҳақида қутловлар, хотиралар ёзибман,—дедилар.

—Шуларни тўплаб нашр эттирсангиз савоб иш бўлар,— дедик биз. —Уларнинг ажойиб сиймолари, ҳаёт тарзлари авлодларга, айниқса ёшларга ва жумладан талабаларга ибрат эмасми?!

У киши рози бўлдилар. Ушбу китоб дунёга келди. Бундай карасак, китобда зикр этилганларларнинг барчаси халқимизнинг фидойи фарзандлари эканлар. Китобнинг исми ўзидан чиқди: «Фидойилар» деб номладик.

Таҳририят

УЛУФ ЁШ МАСЪУЛИЯТИ

«Ёшимни яшаб, ошимни ошадим», «пайгамбар ёшига кирдим, минг шукр, энди бас», деб соқолини кўкрагингача тушириб, қиш танчаси ёнида мук тушиб ўтириб олган «кекса»ларни кўп кўрганман. Аммо, ёши етмишга, соқсонга борса ҳам, ҳамон қадди расо кўнгли ёш, ишда ҳам, гурмушда ҳам тиниб-тинчимайдиган замондошларимиз беҳисоб: улар доним меҳнатда, изланишда, ҳаракатда. Мен бундай фозил кишилар, алломаларни кўриб қувонаман, уларнинг фақат ўзлари учун эмас, авлодлари учун, эллари учун, яъни Ватан ва халқ учун яшаётганликлари, ишлаётганликларидан қувонаман, фахрланаман.

Шоислом Шомуҳамедов ҳам тиниб-тинчимайдиган, тункун иш, ижод билан машғул алломадир. Бинобарин, у онласига содиқ, болаларига меҳрибон, дўстларига садоқатли, шогирдларига талабчан инсондир.

Шоислом Шомаҳмуд ўғли Шомуҳамедов мана ярим асрдан ортиқ буюк Шарқ шеърятини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва элимизга тарғиб этиш билан шугулланиб келади. Биз муҳтарам олим, шоир ва қобилиятли таржимонимизни улкан Шарқ фани, адабиёти ҳамда бой маданиятимизнинг мумтоз билимлонларидан бири деб биламиз.

У 1921 йилнинг 16 апрелида Тошкент шаҳрида ҳунарманд оиласида дунёга келди. Отасидан ёш қолган Шоислом энгил саноат техникумини битиргач, Тошкент ҳарбий мактабининг курсанти бўлди. Мактабни 1941 йилнинг июнида тамомлаб, лейтенант унвонига эришди. Урушнинг биринчи кунидан у Ватан ҳимоячилари сафида бўлиб, фашистларга қарши жанглардан бирида оғир яраланди. Госпиталларда даволанган Ш. Шо-муҳамедов бир оз соғайгач, ҳарбий комиссарликда, чегара соқ-чилигида хизматни давом эттирди. Ҳарбий хизматдан қайтгач, ТошДУнинг Шарқ куллиятига ўқишга кирди. Уни 1952 йилда имтиёзли тугатди ва факультетда ишга қолдирилди. Шоислом Шомуҳамедов ўзининг кейинги илмий фаолиятини ўзбек ва форс-тожик адабиёти мумтоз адиблари ижодини ўрганишга бағишлади ва бунинг самараси ўлароқ олимнинг 77 та китоби дунё юзини кўрди. Шулардан 23 таси классиклар ижоди ҳақидаги тадқиқотлар, илмий рисоалардан иборат, 9 таси шеърлар ва ҳикоялар тўпламлари, 45 таси эса форс-тожик адабиётни классиклари асарларидан қилинган таржималардир.

Олимнинг бир қатор асарлари хорижий мамлакатлар (Америка, Афғонистон, Покистон, Чехословакия, Булгория)да чоп қилинган.

Унинг шарқ шеърляги буюк даҳолари асарларидан ўзбек тилига қилган таржималари халқ нчида шуҳрат қозонди. Китобхонлар олим-таржимонга ҳамон ташаккур изҳор этилган мактублар йўллаб туришади. Зеро у халқимизга юксак бадиият дунёси бўлган форсий адабиёт эшигини ланг очиб берди. Маънавиятимизни Рудакий, Фирдавсий, Хайём, Саъдий, Низомий, Амир Хусрав, Бедил каби шеърлят даҳолари асарлари файзидан баҳраманд этди. Бу соҳада у Ўзбекистондагина эмас, балки дунё шарқшунослари орасида танилди. Унинг самарали меҳнати муносиб баҳоланди. 1974 йили олимга халқаро Фирдавсий мукофоти берилди.

Шоислом Шомухамедов Шарқ факультетига деканлик даврида куллиёт кадрлар тайёрлаш ва шарқшунослик илмида йирик масканлардан бирига айланиб, илмий мавқеини мустаҳкамлаб олди.

Дорилфунун проректори лавозимида домла 13 йил давомида тадқиқот ишларига раҳбарлик қилди. У Америка, Франция, Миср, Эрон, Ҳиндистон, Чехословакия, Булгория ва бошқа мамлакатлар олимлари билан илмий алоқалар ўрнатишда фаол қатнашди. Унинг шогирдлари орасида ватанимиз халқлари вакиллари қатори эронийлар, афгон, булгор, чех ва бошқа миллат олимлари бор.

У кишининг ташаббуси билан Иттифоқда биринчи бўлиб, Шарқ факультети таркибида «Хорижий Шарқ мамлакатлари адабиёти» кафедраси ташкил этилганди. Бу кафедра собиқ Иттифоқда Амир Хусрав Деҳлавий ижодини ҳар тарафлама ўрганиш маркази бўлиб қолди. Мазкур мавзу бўйича юздан ортиқ мақола, уч махсус тўғлам, беш монография эълон қилинди, уч докторлик, саккизта фан номзодлиги тадқиқотлари ёқланди.

Шоислом Шомухамедов 1957 йилдан бери Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг аъзоси, бир неча йил уюшманинг ҳайъати аъзоллигига сайланган. Олим жуда кўп жамоат ташкилотларида хизмат қилган. Ҳозирги кунда ҳам унинг жамоатчилик асосидаги ишлари анчагина бор.

Профессоримиз шарқшуносларнинг талайгина Бутуниттифоқ ва халқаро анжуманлари қатнашчиси, кўпларининг ташкилотчиларидан биридир.

Жасур инсон бир қанча жанговар нишонлар билан тақдирланган. Заҳматкаш олим, моҳир ташкилотчи сифатида Ўзбекистон Республикаси Фахрий Ёрлиғини беш марта олишга, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвонига сазовор бўлган.

Мустақиллик йиллари Шоислом Шомуҳамедов «Мустақиллик» эсдалик нишони, «Жасорат» медали ва «Эл-юрт хурмати» ордени билан мукофотланди, «Фашизм устидан қозонилган галабанинг 50 йиллиги» юбилей медали билан тақдирланди.

Ҳозирги кунда ҳам олим илмий-адабий фаолиятини бўшаштирмай, ўтмишимизга олтин кўприк қуришда, мумтоз адабиётимизни ўрганишда ва ўз билимларини ёш авлодга бериб, уларни маънавий баркамол қилиб тарбиялаш жабҳасида фидойилик кўрсатиб келмоқда.

Бир неча йилдирки, Шоислом Шомуҳамедов ижодида яна бир янги саҳифа очилди. У ўз замондошлари ҳақида бадиий лавҳалар ёза бошлади. Кейинги ўн йилча вақт давомида буюк алломаларимиз Фафур Фулом, Ойбек, Миртемир, Юнус Ражабий, Абдулла Қаҳҳор, Муфтий Зиёвуддин Бобоҳон, халқ расомлари Абдулҳақ Абдуллаев, Малик Набиев, турк шоири Нозим Ҳик-маг, улуғ олимларимиз Обид Содиков, Тошмуҳаммад Саримсоқов ва яна ўнлаб ардоқли инсонлар тўғрисида, шунингдек, ўз ота-оналари Шомаҳмуд Шоаҳмад ўғли ҳамда Ҳошия биби ҳаётидан воқеий лавҳалар, ҳикоялар ёзди. Бу ажойиб ҳикоя-ларда ибратли воқеалар, китобхонларга, айниқса, ёш авлодга сув билан ҳаводек зарур фикрлар, ўғитлар баён қилинган. Олим ва адибнинг бу каби асарлар ҳам илмий, ҳам бадиий ва ҳам маърифий жиҳатдан жуда уҳимдир. Бу асарнинг ёш авлод тарбияси учун аҳамияти бебаҳодир.

Бу китобга, мазкур бадиий лавҳалар қаторида, ҳар бирини бир фалсафий дурдона деса арзийдиган тўғриликлардан тўқсон тўққизтаси киритилган.

Меҳнат инсонни ёшартиради, ижод унинг маънавий парвозига қанот бағишлайди. Етук олим, оташнафас шоир, моҳир таржимон, шарқшунослар устози Шоислом Шомуҳамедов эрта-ю кеч иш, ижод билан машғул. Биз унинг ҳар доим шундай бардам юришини, бардам бўлишини, кўлидан қалам ҳеч қачон тушмаслигини тилаймиз.

Ҳамид Фулом,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

АКАДЕМИК ШОИР ҒАФУР ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом ва Умар Хайём

Мен ҳам кўплар қатори бу икки нурафшон сиймолар партавидан равшанлик топганларданман. Шу ҳақда баъзи эсдаликларимни сўзлаб бермоқчиман.

1957 йил баҳорида радикулит деган оти чиройли, ўзи баттол бир касалга йўлиқиб, ўриндиққа қулаган эдим. Ҳамма жойим соғ, аммо бел оғриғи туфайли ўрнимдан кўзгалолмай диққат бўлиб ётардим...

Марҳум драматургимиз Баҳром Раҳмонов «Олтин одамлар» пьесаларини ёзиб тугатмоқда эканлар. Ул киши Умар Хайёмнинг:

*Май ичиб, яхшилар қурин қуршамоқ —
Суфийваши жаврашдан минг бор яхшироқ,
Агар ошиқу маст дўзахий бўлса,
Жаннат бетин ҳеч ким кўрмасди ҳеч чоқ, —*

рубойисини пьесага киритибдилар ва русчасини менга юбориб, «шунини таржима қилиб берса», дебдилар.

Мен ётган жойимда Умар Хайём «Рубоийёт»ининг Техрон босмаси ва Тожикистон нашрини олдим-да, айтилган рубоийнинг асл нусхасини топиб, таржима этиб, бериб юбордим.

Зерикиб ётар эканман, яна баъзи тўртгликларни ўқиб, вирди забон этиб, миямда айлантира бошладим. Бу иш мен учун «кроссворд» ечгандек ёки бир жумбоқни ҳал этгандек эди.

Ҳар бир асар тўрт йўлдангина иборат бўлгани учун, мен ётган жойимда уни ўзбек тилига айлантирар, чиққанини дафтарчага ёзиб қўйиб, иккинчисига ўтар эдим.

Назаримда, ўқиса бўладигандек. Таржималаримни Миртемир ака кўриб, давом эттиришга ундадилар. Касалдан туриб ишга чиққанимда, ўттизга яқин рубоий таржима қилинган эди. Ўша вақтда Ҳаким Назир нашриётда бош муҳаррир бўлиб ишлар эдилар. Ҳаким акага ўқиб берганимда улар:

—Шундай гаплар бор экану, бунини давом эттиринг,- дедилар ва Ғафур акага кўрсатишни маслаҳат бердилар. Таржима давом этди. Рубоийлар юздан ошганда, Ғафур Ғуломга олиб боришга қарор қилдим.

Мен «Шарқ юлдузи»да ишлаб юрган кезларимда Ғафур ака билан шахсан танишган эдим. У киши таҳририятга тез-тез келиб турар, биз уларнинг мафтункор суҳбатларига интизор бўлиб ўтирар эдик.

Баъзан Фафур аканинг шеърларини русчага насрий таржима қилиб берар эдим.

Аммо шундай бўлса ҳам, «мен Умар Хайём рубоийларини таржима қилдим», деб боришга анча вақт журъат этолмай юрдим.

Адабиётга юксак маъсулият билан ёндашишга мен ёшликдан ўрганганман. Эсимда бор, ўқувчилик вақтимда «Уч қахрамон» деган бир шеър ёзиб, «Ленин учқуни» газетасига почта орқали юборган эдим (анча-мунча шеър машқларим бўлса-да, ҳеч кимга кўрсатмас эдим, таҳририятга бориш эса менга тоғни қулатишдан ҳам оғирроқ иш туюларди).

Шеърда мен граждан уруши даврининг уч қахрамони — Украинадан Шчорс, Уралдан Чапаев, Узоқ Шарқдан Сергей Лазоларни олиб, бир баллада ёзган эканман. Таҳририятдан менга «Шеърингизни босолмаймиз, чунки шундай улкан уч паҳлавонга бир шеър бағишлабсиз, уларнинг ҳар бири бир дostonга арзирли иш қилишган» деган бемаъни бир хат келган эди. (Бу гапнинг бемаънилигини, булар ҳақида ҳатто биргина рубоий ёзиш ҳам мумкин эканлигини мен у вақтда қайдан билай?) Аммо бу жавоб мени қониқтирмаган эди.

Шу-шу ҳеч қаерга шеър юбормайдиган, ёзганларимни ҳеч кимга кўрсатмайдиган бўлиб қолган эдим. Мана энди Фафур Фулом ҳузурига бориш зарур. «Мен шундай улуг ишга қўл урдим», дейишим керак. Ишимни энг зукко шоиримиз муҳокамасига топширишим лозим. Бир-икки кун ўйлаб юрдим...

Охири ўзим билан бирга ўқиган шоиртабиат дўстим, олим Талъат Неъматов билан бирга боришга қарор қилдим. Чунки Талъатжоннинг дадалари билан Фафур ака жуда қадимий дўст, Талъатжоннинг ўзини эса, ўғилларидек кўрардилар.

Шундай қилиб, икковлашиб устоз ҳовлиларига кириб бордик. Уйда эканлар, бизни худди анчадан бери соғиниб юрган ўғиллари кириб келаётгандек, ўта очиқ чехра билан кутиб олдилар. Кейин синашта бўлгач, библи қолдим, иқларига тушган одамни доим шундай хушчехра билан кутиб олар эканлар. Бизни ҳовлидаги стол атрофига таклиф этдилар. Муҳаррам опа дастурхон тузадилар.

Фафур ака мени биринчи бор кўраётган келинойига таништириб: «Русчани биледи, форсчани биледи, ўзбекчани биледи...» деб мақтай бошлаганларида менинг журъатимга журъат кўшилди.

Нихоят, мен келишим мақсадини очиб, Умар Хайём рубоийларидан таржималар машқ қилганимни айтдим ва бирваракайига муҳаррирликни ўз уҳдаларига олишлиklarини илтимос қилиб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолибман. Фафур ака бир оз ўйлагандай бўлиб, Талъатга юзландилар ва:

—Кир, анави уйда, чап қўлдаги шкаф устида форсча китоб турибди, эски қўлёзма, олиб чиқ,- дедилар.

Талъатжон олиб чиқди. Китоб эски баёзлардан бири бўлиб, унинг ҳошиялари қўлда ёзилган форсий шеърлар, рубоий, қитъалар билан тўлиқ эди. Фафур ака китобни кўлларига олиб, форсий парчалардан ўқий бошладилар. Ҳар байт ё тўртликни ўқир эканлар, «хўш» деб менга қарар эдилар, мен ўзбекча маъносини айтиб беришим лозим эди. Шу зайлда 10-15 парча ўқилгач, устоз китобни шартга ёпдилар-да:

—Хўп, таҳрир қиламиз, билар экансан,- дедилар.

—Ҳали бу имтиҳонмиди?

—Ҳа,—дедилар Фафур ака.

Менинг давлат имтиҳонидан ўтганимга 5-6 йил бўлган-ку,- дедим энди ҳазилга журъат этиб.

—У бошқа имтиҳон, тил билиш бошқа, шеърни тушуниш ўзга,-дедилар жиддий қилиб. -Майли, бирга кўриб чиқамиз, аммо бир шартим бор... - орада бир қўлтум чой хўплаб, давом этдилар. —Шартим шуки, эртага эрталаб соат олтида шу ерда бўласан.

—Хўп, мен ҳам эрта туришга одатланганман,—дедим.

—Жуда соз.

—Энди бизга рухсат этсангиз, турсак. Рубоийларни қолдириб кетайми?

—Йўқ, ўзинг билан олиб келасан.—дедилар Фафур ака.

—Хўп бўлади.

Эртасига эрта билан айтган вақтларига этиб бордим. Таҳрир бошланди. Биз соат олтидан саккизгача ишлаб, сўнгра нонушта қилиб, ишимизга тарқалишар эдик. Баъзи кунлари кечаси соат тўққизлардан ўн иккигача ўтирардик. Агарда мен эрта билан ўн-ўн беш минут кеч келсам, Фафур ака уйдан чиқиб кетган бўлардилар, мен ҳам кўчага чиқиб, бир айланиб келиб, устозни кутиб турар эдим. У киши эрта азонда машинада сайр этиб келишини севар, қайтишда Шўро бозори, Кўкча ё бошқа бозорларга кириб қатиқ, қаймоқ олиб уйга нонушта вақтига этиб келар эдилар. Мен кутиб ўтирган бўлсам, сатомимга алик олгач:

—Кел. энди қаймоқ билан чой ичамиз,- дердилар.

Чойдан сўнг эса:

– Бугун кеч қолдингиз мулло йигит, энди эртага келасиз,- дердилар. Баъзан:- Кечқурун кела қол, жуда зарур бўлса,- деб кўшиб кўярдилар.

Эрта билан ҳам, кечаси ҳам ишлашган пайтларимиз бўлди. Бу 1957 йил ёзининг ғаройиб кунлари эди. Туннинг фараҳбахш салқини ёки тонгнинг ёқимли шабадаси устознинг кенг ҳовлиларидаги анвойи гуллар буйини сеҳрли назакат билан ҳавога уфуриб турган кезларда мен ҳам бу ажиб сўз хази-наси файзидан баҳраманд бўлган эдим.

Ҳовли ўртасига қўйилган стол атрофида ўтирар эдик, аниқроғи, мен бир томонда ўтирардим, Фафур ака эса стол атрофида айланиб юрар, тепамга келиб:

– Қани ўқи!- дердилар.

Биринчи бора мен форсчасидан ўқий бошлаганимда ул киши:

– Аслини кўявер, таржимангни ўқи,- деган эдилар. Мен таржимамни ўқир эдим, ул киши тепамда туриб, елкам оша столдаги қоғозга кўз ташлаб, форсчасини ёддан ўқир эдилар. Устоз Умар Хайёмнинг деярли ҳамма рубоийларини ёд билар эдилар. Бугина эмас, ҳар тўртлик муҳокама қилинганида бошқа шоирларнинг шунга яқин мазмундаги рубоийлари, қитъа ва байтларидан келтириб кўярдилар. Айниқса, Мирзо Бедил асарларидан кўп келтирар эдилар. Шунда мен Фафур аканинг хотираларига қойил қолдим ва ул муҳтарам зот Шарқ адабиётининг мукамал қомуси эканликларига амин бўлдим.

Таҳрирга келсак, талабчанлик, сўзга зукколик нунасини ва ҳар сўзга тирик бир мўъжиза каби муносабатда ётиш дарсини уқдим.

Фафур ака ҳар бир сўзга нодир олмосга қараган эдик қарар, унинг ҳар бир қирраси жилосини ҳисобга олишдек заршунос-лик сабогини берад эдилар.

– Бу мисра чиқмабди-ку!- дердилар елкам оша қараб туриб.- Ўйлаб кўр, бошқасига ўт.

Баъзан биринчи мисра сўзлари тартиби бузилиб, қофия тақозоси билан бўлса керак, жумла сунъий тузилган бўлса, уни тўғрилаб, «бу бундай дейилади...» дердилар. Бу айтишга осон, аммо бутун тўртликни қайтадан таржима қилиш демак-дир. Биринчи мисра фикрни лўнда этиб турган содда ва усту-вор сатр бўлса ҳам, энди унга қофиялаш учун қолган мисра-ларни қайтадан тузиш ва ўша меъёрга ўтказиш талаб этилар эди. Мен бунга кўриб:

—Энди янги қофиялар топиш керак-ку,- десам:

—Топасиз-да, чидасангиз таржима қилинг,- дердилар.

Бу, демак, тўртлик таржимаси, умуман, устозга маъқул тушмаганлигини аниқлар эди ва бу уй вазифаси бўлиб қоларди. Янгисини ўқир эдик. Бирор сўз ёки мисра ёқмасе ёнига араб харфлари билан катга қилиб «ТОП» деб ёзиб қўярдилар.

—Мен бунингни ўйнаб-ўйнаб таҳрир қилиб бераман,- деганча, ҳовли айланиб кетардилар. У киши ҳовлидаги гулзорни айланиб келгунларича мен топсам топганим, бўлмаса уйга қоларди ёки ўзлари келиб:

—Ҳа, топдингми?- дердилар.

—Йўқ.

—Ўзбекмисан?

—Ҳа...

—Ундай бўлса, мана бу сўзни эшитгандирсан,- деб бир сўз айтардилар.

—Ҳа, худди ўзи-ку,- дердим севиниб ва нечун эсимга келмаганига ҳижолат тортардим.

—Ҳа, билсанг нега ишлатмайсан?- дердилар яна худди менинг фикримни ўқиётгандек.

Дарҳақиқат, у кўпинча энг маъмул сўзлардан бири бўларди ва узукка кўз қўйгандек тўртликни порлатиб юборар эди. Баъзан мени ҳафталаб қийнаб ётган мазмун лўнда ва хайёмона ифодасини кашф этар эди. Мен шунда устоз Фафур аканинг сўз уммони эканига ва бу сўзлар манбаи биз қидирган китоблар, луғатлар эмас, халқ жонли тили эканлигини тушуниб етган эдим.

Рубойлар таржимаси босилиб чиқди. Улар фавқулодда шуҳратга эга бўлди, халқимизнинг севиқли китобларидан бири бўлиб қолди. Бу эса устоз мактабида менинг таржимонликда тетапоядан шахдам қадам қўйишга, сунъийликдан табиийликка етишим, ниҳоят, муҳим йўлни босиб ўтганлигим далили эди.

Бу улғайиш жараёни рубойларнинг ҳали устоз назаридан ўтмаган, «Шарқ Юлдузи» журнали (1958 йил, 4-сон)да босилган шакли билан кейинги таҳрирдаги шаклини таққослаганда, яққол кўзга ташланади.

Журналда:

*Қўлимда бўлсайди бу золим фалак,
Парчалаб ташлардим, битсин бедарак.
Ўзгача ясардим, бу дунёда ҳеч
Соф кўнгил кишилар бўлмасин ҳалак.*

Китобда:

*Фалакка ҳукм этган тангридай бўлсам,
Фалакни қилардим ўртадан барҳам.
Янгидан шундай бир фалак тузардим
Яхшилар тиллакка етарди ул дам.*

Журналда:

*Такай бу умр ўз фойдасин кўзлаб ўтади,
Ё борлигу йўқлик сирини излаб ўтади.
Май нуш эт, чунки умринг пайида доим ғам,
Яхши умр уйқуда, ё мастликда бўзлаб ўтади.*

Китобда:

*Умринг қачонгача ўзим деб ўтар,
Йўқлик-борлик аро кезим деб ўтар.
Бу умр қайғули бўлгач, нчиб қол,
Уйқу мастлик аро бир зумдек ўтар.*

Журналда:

*Масжидга келтирди мени бир ниёз.
Чин айтсам келмадим ўқий деб намоз.
Ўтган гал бирисин ўғирлагандим
У эскибди, керак янги жойнамоз.*

Китобда:

*Масжидга бир тилак билан келсам ҳам,
Намоз ўқимоққа эмасди, айтсам.
Жойнамоз ўғирлаб эдим, эскибди,
Янгисин мўлжаллаб келдим бу гал ҳам.*

Изоҳга ҳожат бўлмаса керак, таржималар фарқи ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Энди, Фафур Фулом деганда, кўз ўнгимда адабиётимиз ва тилимизнинг битмас-туганмас хазинаси гавдаланадиган бўлиб қолди. Эндиликда ким билан суҳбатлашсам, шу ҳақда гапириб юрадиган бўлдим.

Рубоийлар таржимаси давом этарди. Фафур ака билан юз-тача рубоийни таҳрир қилдик, холос. Аммо бу иш менга жуда катта мактаб бўлди. Фафур аканинг муҳаррирлик фаолиятини ўйлаганимда, ул киши бургутсимон иш қилган эканлар-да, дейман. Бургут болаларини учишга ўргатганида осмонга кў-тариб чиқиб, ташлаб юборади, сўнгра илиб олади, дейишади.

Улуғ устоз «Ұйнаб-Ұйнаб» қилиб беришлари мумкин бўладиган бир тўртлик учун ҳафталаб қийналганларим нақадар зарур ва фойдали экани менга кундан-кунга равшанроқ бўла борди.

«Топ, изла!» бу Фафур ака мактабининг асосий талаби эди.

Рубойлар устида қайта ишлаш, таҳрир қилиш, сўзларга жило бериш кейин ҳам давом этди. Аммо энди ҳар гал иш столига ўтирганимда, устоз тепамдан қараб, «Ўзбекмисан, топ!» дея жилмайиб тургандек бўладилар.

Эллик йиллик тўйим кунни таржимачиликда эришган жиндек ютугим тилга олинганида, ташаккур тўла қалбим нидоси бу соҳадаги устозларим Фафур Фулом ва Миртемир домлага қаратилган эди.

Юбилей мажлисида минбарга чиққанлардан бири таниқли адиб ва шоиримиз Ҳамид Фулом:

Шоислом таржималаридан Фафур Фулом тарзи сезилиб туради,- деганларида менинг паришон хаёлларим равшанлашди ва кўлимга қалам олиб, бу сатрларни ёзишимга тўртки бўлди.

Таржима давом этади... Талабчан ва меҳрибон устозим тепамда турадилар.

Изла, топ!

1973

Шоир

Фафур ака билан Душанбега, тожик ёзувчилари қурултойига бордик. Бу менинг тожик ёзувчилари орасида биринчи бўлишим эди.

Фафур Фулом барчага мени «шоир» деб таништиравердилар ва мен бундан ўзимни тобора ҳижолатли сезардим. Фафур ака тортиниброқ турганимни кўриб, бирдан менга юзландилар-да:

–Ҳа, нега жимиб қолдинг? – дедилар.

–Мен... Мен бу номни кўтаролмасам керак...

–Нега бўлмаса шеър ёзиб юрибсан?

У киши биринчи бор мени шоир деганларидан бошлаб жимгина ўйлаб турган рубойимни ўқидим:

*Мени таништириб дедингиз «шоир»,
Менга тўғри келмас асло бу таъбир.
Мен фақат таржимон, баъзи-баъзида
Ўз қалбим таржима этаман... бу сир.*

—Ҳа, ҳа, маъқул, шоирлик касб эмас, юрак амри, - дедилар устоз.

1969

Топқирлик

Устоз Фафур Фуломнинг ҳозиржавоблигига жуда мисоллар кўп. Айниқса, икки воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди.

1966 йил апрелида Эркин Воҳидов билан иккимиз ул муҳтарам зот раҳбарлигида Душанбега, тожик ёзувчилари қурултойига меҳмон бўлиб бордик.

Барча меҳмонларга Вазирлар Кенгаши боғидан жой тайёрланган экан. Биз кириб борганимизда, ҳовлида адабиётшунос олим Иосиф Брагинский бир неча ёзувчи ва олимлар билан суҳбатлашиб туришган эди.

Саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашдик. Иосиф Самуилович ёнидагилардан бирини:

—Бу киши адабиётшунос, Эйдельман,- деб таништирди.

Шунда Фафур ака унга қадимий ошнолардек дўстона оҳангда:

—Эй... дили ман,- деб қўл узатдилар.

Ҳамма кулиб юборди. Эйдельман ҳам жуда катта мамнуният билан шоир қўлини икки қўлига олиб кўришди. Шундан кейин И.Брагинский мени қаерда кўрса, шу воқеани эслайдиган бўлди.

Эртасига Фафур ака сўзга чиқишлари лозим эди. Аввало, «Қайси тилда гапирай?» деган саволни ўртага ташладилар.

—Хоҳлаган тилингизда, иккови ҳам ўз тилингиз,- дедик биз.

—Хўп,- дедилар-да, менга қараб: — Бўлмаса сен менга бир яхши сўз топ, мана инсон фазода учиб юрибди, шундай сўз топки, у инсон қудратини намоиш этсин.

Мен исёнкор шоир Ҳофиздан байт қидира бошладим. «Сийна молломол дард аст, эй дариғо марҳаме»... Бу ғазал матлабининг биринчи мисрасини эсладим, у ёғини ҳеч тополмадим. Шу ғазалда оламни ўзгартириш ҳақида исёнкорона байтлар борлигини билардим. Иосиф Брагинский ҳузурига бордим, бўлмади. Муҳаммадҷон Раҳимийга учрашдим, у киши ҳам эслолмай, эртасига Ҳофиз «Девон»ини олиб келишга ваъда бердилар.

Биз кечқурун И.Брагинский билан ўтириб, ғазал матлабини ва бизга керакли бир байтининг аввал мазмунини, сўнг эса сўзларини тикладик ва қоғозга туширдик.

*Сийна молломол дард аст, эй дариғо малҳаме
Дел зи танҳои бежон омад худоро ҳамдаме...
Одаме дар олами хокӣ намеояд ба даст,
Одаме дигар бибояд сохт ва-з нав одаме.*

Мен Фафур акага кўрсатдим. У кишига маъқул тушди. Лекин шу заҳотиёқ биринчи байтнинг биринчи мисраси билан кейинги байтнинг иккинчи мисрасини қўшиб ўқидилар:

*Сийна молломол дард аст, эй дариғо малҳаме,
Одаме дигар бибояд сохт ва-з нав одаме,—
(Кўксимиз лиммо-лим дарду малҳам топилмайди,
Оламни ҳам одамни ҳам янгидан яратмоқ керак)*

деган янги бир ажойиб байт туғилди.

—Шуни ёзиб бер,- дедилар.

Мен қоғозга ёзиб бердим. Эртасига шундан бошлаб ажойиб нутқ сўзладилар. Байтни тожикча келтириб, ўзбекча гапира бошладилар.

Раислик қилаётган Мирзо Турсунзода:

—Фафур ака, залдан илтимос тушди,- деб сўзларини бўлдида, қўлидаги бир парча қоғозни ўқиди. Унда: «Фафур Гулом тожикча гапирсинлар» деган таклиф тушган экан. Фафур ака тожикчалаб:

Мен тожикча гапиришим мумкин, аммо шундай дўстлик саройида, тожик биродарларимиз анжуманида ўзбекнинг овози ҳам янграсин, дедилар-да, сўзларни ўзбекча давом этдириб кетдилар. Залда карсақлар янгради.

1986

Қарилик йилда эмас, дилда

«Ақл ёшда эмас, бошда» дейдилар. Қарилик ҳам шундай, чоғи... Бир кун ишга шошилиб, соқол олмай йўлга тушибман. Трамвайга чиқишим билан икки-уч йигит-қиз ўрниларидан туриб, жой таклиф этишди. Бундан бошқа кунлар жудаям бунчалик бўлмас эди. Мен бўшатилган жойга ўтирар эканман, нима бўлди-ю, юзимга қўл урдим ва соқол олиш эсимдан чиққанини пайқадим. Шунда кўп нарсаларни ўйлаб кетдим.

...Бир кун Фафур Гулом уйларига борган эдим. Ул кишининг товлари йўқ экан, айвондаги каравотда ётар эдилар. Ка-

равот ёнига қўйилган стулда бежирим қайчиланган оппоқ соқолли бир мўйсафид ўтирар эди. Фафур ака менга:

—Мана отанг билан таниш,—дедилар. Мен қўл олишиб, қўришдим, кейин ул киши сўзда давом этдилар:—Кўрдингми, бу одам қандай нуроний оқсоқол... Мени кўр... Аслида иккимиз бир ёшда, мактабдош ўртоқмиз.

—Сиз ҳам соқол қўйсангиз шундай бўласиз,—дедим мен сўз тополмай.

—Ҳа, ҳа,—дедилар чолга юзланиб,—ёшлигимиздаги ишлардан гапириб бер, булар у гапларни ҳеч қандай китобларда тополмайдилар.

Мўйсафид киши ийманибгина жим ўтирар эдилар. Мен ўз ишимни гапирдим-да, хайирлашиб, чиқиб кетдим. Мана энди менинг ўзим Фафур аканинг ёшларига етибман, балки ошиб ҳам кетибман. Мен ҳам соқол қўйсам, нуроний кексалик касб этарман. Чақмоқдек тез ўтиб кетган ёшлик ва аёвсиз босиб келаётган қариллик ҳақида хаёлга толдим ва трамвайдаёқ қўлимга қалам олдим:

*Бошимда ёвларим эзди мани,
Сочга оқ ўрлади—ҳаёт душмани.
Душман бошда бўлса, нақадар даҳшат,
Кўпая борсалар чораси қани?!*

Йўлда қоралаганларимни уйга келиб, оққа кўчирар эканман буюк Навоий бобомизнинг:

*Соқол оқи ўлимга пешравдир,
Тириклик сабзаси узра қиравдир,—*

деган байтлари эсимга тушди ва умидсизлик оловига Саъдий ҳикматлари ила сув сепдим. Ул устод: «Эллиқдан ошган эй кимса, энди юкингни боғлашга улгур...» деган эканлар. Менинг ҳам сочилиб ётган қораламаларим кўп. Эндиликда маъмурий ишларни ёшларга топшириб, ижодий режаларимни анжомига етказсам, деган қарорга келдим.

*Кимлингимиз агар хаёл қилсак биз,
Идрок осмонида бир учар юлдуз.
Зулматдан зулматга ўтамиз зумда,
Шу зумдан қолади хира, ёрқин из.*

ЎЗУВЧИ АКАДЕМИК ОЙБЕК

Ўлимни енгган одам

Мен инсоният тарихида энг даҳшатли уруш яқинлашган йиллари ўрта маълумот олиб, техникумни битириб, ҳаётга мустақил қадам қўйганлардан бири эдим. У вақтда ўзбек хати лотин алифбосига ўтказилган, китоблар жуда кам босилар эди. Биздан аввалги китоблар эса араб алифбосида босилгани учун, биз уларни ўқий олмас эдик. Эсимда, «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби бўлар эди. Мен уларни опамларга ёки тоғамларга ўқитиб эшитар, ёққан жойларини бир дафтарга ёзиб олар ва ёдлаб юрар эдим. Улар орасида, айниқса, Алишер Навоий асарларига ошўфта эдим. Аммо ўз давримиз шоир ва ёзувчилари ҳам нимаикн эълон қилсалар, барини ўқиб чиқар эдим. Айниқса, Фафур Фулом, Миртемир ва Ойбек асарларини интизор кутиб олар, улар рўзнома ва ойномаларда ёки алоҳида нашр ҳолида чиққан бўлмасин, мен уларни албатга ўқиб чиқар эдим.

Мен 1939 йили техникумни битиришим биланоқ, ҳарбий хизматга чақирилдим. 1941 йил уруши бошланди ва мен 1947 йилгача ҳарбий хизматда қолиб кетдим. Мен Ойбек деган ёзувчининг асарларини ёшлигимдан севиб ўқир, уни энг сеvimли ёзувчим деб билар, халқимиз қатори жуда ҳурмат қилар, унинг «Машъал» шеърлар тўплами, «Қасос» мажмуасига кирган қатор достонларини «Кутлуғ қон» ва «Навоий» каби романларини қайта-қайта ўқиган бўлсам-да, ўзларини кўрмаган ва бу менинг дилимда энг муқаддас ҳамда етиб бўлмас орзу бўлиб юрар эди. Мен бу орзуга анча кечроқ эришдим. 1947 йили мен армия хизматида қайтдим ва ўқишимни давом эттириб, 1952 йилдагина Тошкент Давлат университетининг Шарқ факультетини битирдим ва шу факультет аспирантурасида қолдирилдим.

«Шарқ юлдузи» ва «Звезда Востока» ойномаларида мақолаларим чоп этилди. Мени «Шарқ юлдузи» ойномасига ишга таклиф этишди. Ойнома таҳририяти Ёзувчилар уюшмасининг маъмурий биносида жойлашган эди. Ойнома таҳририятига ва Ёзувчилар уюшмасига ёзувчилар келиб туришар эдилар. Мен шу ерда Ойбек ака билан кўришдим, танишдим ва анча яқинлашиб қолдик. Тақдиримиз бир жойда ишлашга тўғри келмади, аммо мен мажлисларда ва бошқа суҳбатларда у киши билан кўп бирга бўлдим. У кишидан менда қолган таассуротга келсак, Ойбек ака мен билан биринчи суҳбатидаёқ истараси иссиқ, юз-кўзларидан одамни ўзига тортувчи қандайдир ржози-

бадорлик барқ уриб турадирган киши сифатида намоён бўлган эди. Кейинги кўп йиллик мулоқотларимизда мен амин бўлдимки, худо берган буюк даҳо эгаси бўлишига қарамай, у кишида оддийгина соддалик, тўғрилиқ, ҳалоллик ва самимийлик, барчага меҳрибонлик, гўдақлардагидек беғубор, покиза қалб эгаси эканликлари кўриниб турар эди.

Мен танишган вақтда, у киши қанча тухматлар, таъна ва маломатларни бошларидан кечирган, ҳатто гапириш лаёқатини йўқотиб қўйган пайтлар эди. Мен у киши билан учрашиб турар, уйларига ҳам кўргани борар эдик. Ойбек ака бизнинг сўзларимизни алоҳида эътибор билан тинглар ва бир-икки сўз билангина жавоб берар эдилар.

Шу даврда бўлиб ўтган бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. 1958 йили Умар Хайём рубойлари менинг таржимамда биринчи бор ҳозирги замон ўзбек тилида чоп этилди. Шу йили Ойбек ака қизлари Гулрангхон билан поездда, икки кишилик купеда Москвага боришар экан, Хайём рубойлари китобини ўқитиб, эшитиб кетибдилар. Гулрангхон менга бу ҳақда гапириб берар экан, мен жон қулоғим билан эшитиб, ул муҳтарам зотнинг фикрлари мен учун жуда қимматли ва зарур эканлигини айтдим. Аммо Ойбек ака гапира олмаганлари учун фикрларини фақат биргина сўз билан ифода эта борибдилар. Баъзиларини эшитиб, «яхши, яхши» десалар, баъзиларига индамай қўя қолибдилар. Мен Гулрангхонга:

— Ўша индамаганларига бирор белги қўйиб бормабсизда, — дедим.

— Ҳа, шундай қилсам бўлар экан, — дедилар.

Бу таржималар Фафур Гулом ва Миртемирлар назаридан ўтган, аммо Ойбек аканинг фикрлари мен учун алоҳида қимматга эга эди.

— Асл матнга қарамадингизларми, — деб сўрадим. Чунки форсий матн ҳам китобда ёнма-ён чоп этилган эди.

— Мен нимаики ўқисам, аслини форсий тилда ўзлари пичираб ўқиб турдилар, — дедилар Гулрангхон. — Ўзлари ҳаммасини ёд билар эканлар.

— Ҳа, мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Энди сиз уларга маъқул тушмаганларини белгилаб беринг.

Беш-олти рубойини эслаб бердилар. Мен улар устида ўйга тоқдим, сабабини тушунишга ҳаракат қилдим.

Рубойлар таржимаси давом этарди... У ўзбек тилида 14 маротаба нашр этилди. Мен шу йиллар давомида ҳар доим,

вақти келганда, қайсилари Ойбек акага ёқмади экан ва нима учун деган ҳаёлда уларни қайта-қайта ўқиб силлиқлашга ҳаракат қилдим. Бу ишдан ҳеч зерикмайман.

1968 йил биз учун катта йўқотиш йили бўлди. Биз Ойбек акадан айрилиб қолдик. Наҳотки, жаҳонга минг йилда бир келадирган даҳо эгасининг оғзи абадий юмилса... Мен неча кунгача бир ҳолатда бўлиб юрдим. Энди одамзотнинг имкони-ятлари жуда ҳам йўқ даражада камдек кўринди. Фақат «бандалик-да», деган бир сўз таскин берар эди. Халқимиз бу сўзни ниҳоятда ўринли қилиб, ишлатар экан.

Шу ҳафта ичида гиря куйида ҳиргойи қилиб юрган сўзларимдан бир ғазал пайдо бўлгандек, куйидагича қоғозга тушди:

Ойбек

Илм ҳам одамийлик беҳаду ҳам бекарон Ойбек
Эдинг ушбу жаҳон ичра яна битта жаҳон Ойбек.

Гули, Йўлчинг етим қолмиш қилурлар кўп замон гиря,
Алар ниққи, гурурига эдинг чин посбон Ойбек.

Навойиға фақат авлод эмас, сафдош яловбардор,
Навойинг бирла эъзозлар сени авлод замон, Ойбек.

Кўнгиллар қонга тўлмасму, сенинг оғзинг юмилгандан?
Юраклар қақшамасму гар, бекилса катта қон, Ойбек.

Қуёш асло қораймайдир, она тил зангламас ҳеч чоқ,
Ярақлайди абад номинг бериб бу тилга шон Ойбек.

Бу Шоислом билан бирликда завқ аҳли этар гиря,
Етим қолганда шогирдлар фалак кўзида қон Ойбек.

Аmmo бу ҳам ёлқинланиб ёнаётган юракка таскин бера олмади. Бундай одамнинг ўлими ғайритабиий туюлар эди. Охири Ойбекнинг ўлиши мумкин эмас, у ўлмайди, деган фикр вужудимни қамраб олди ва қуйидаги шеър куйилиб кела бошлади:

Ўлимни енгган одам

Баъзан шум хабардан дил тилим-тилим
Энг азиз кимсангни аямас ўлим.

Тупроқда ётишар не, не азизлар,
Ақли тўлишганлар, тоза тамизлар.

Ётар бунда бирин азиз онаси,

Она демак, юрак-қалб нурхонаси.
Нечалаб Ширину Лайлолар бунда,
Нечалаб кўзлари шаҳлолар бунда.
Оқиллар, одиллар—бағри бутунлар
Ё фарзанд доғидан жигари хунлар.
Не бўлганин билмай, фарёду оҳсиз,
Мурғак гўдакчалар ётар гуноҳсиз,
Жаҳонда комёб бўлганлар ҳам бор,
Тилакка етолмай ўлганлар ҳам бор.
Билимдан осмонни паст билганлар ҳам,
Кибрдан инсонни хас билганлар ҳам.
Етти иқлим шоҳи бўлганлар бунда,
Етим-есир оҳи бўлганлар бунда.
Ҳаёт—овқат гумон қилганлар ҳам бор,
Жаҳон сирларин кўп билганлар ҳам бор.
Жонсизларга жон берган одамлар,
Инсон бахти дуррин терган одамлар.
Ҳунарманду деҳқон, боғбонлар ётар,
Кўнгли кенг, дили бир жаҳонлар ётар.
Яхшилар қатори ёмонлар ётар,
Неча аср неча замонлар ётар.
Бундай йўқотишнинг ўлим сабаби,
Ўлимга қарши бу йўлим сабаби.
Юракда кўп орзу бу шеърни ёздим,
Кўнгил тўлиқ қайғу бу шеърни ёздим.
Бу юракка бордир фақат бир таскин,
Ожиз қолди ажал қўшини бул кун.
Мангуликка ўтди бул куни Ойбек,
Қаршисида ўлим ожиз қолди тек.

Қачон ва қандай ҳолатда бўлмасин, Ойбек деганда, ҳар томон нур таратиб турган, ўтакетган нуроний кишининг мунаввар чеҳраси кўз олдидида намоён бўлади. Бу нурдан дилим чарогон бўлиб, ёруғ кўнгил билан бу кичик эсдаликни ёздим.

2001

ЎЗБЕКISTON ХАЛҚ ШОИРИ МИРТЕМИР

Шеър ҳарорати

Ўзбекистон халқ шоири Миртемир домланинг олтамиш йиллик тўйлари кунларида Сирдарё педагогика институтида учрашувда қатнашдик. Шу институт муаллимаси Миртамир шеърларининг ёшларга таъсири ҳақида сўзлай кетди:

...Олаговур оловдек ловиллаб турган талабалар орасидан бир йигит ўртага тушиб, ўтдек ёниб, Миртемир домланинг шеърларидан ўқий бошлаган эди, давра сув куйгандек жимиб қолди...

—Ажаб, оловни олов билан ўчиришди,- дедим мен ёнимда ўтирган Зулфия опага.

*Кини юрагида аланга лов-лов,
Ажабмас авж олса сўздан зўр олов.
Сув, тупроқ бу ўтни ўчира олмас,
Унга сўздан ўзга топилмас жилов.*

1969

Бир шеър тарихи

1962 йилнинг мусаффо ва серфайз куз фасли. Биз Миртемир ака билан Гаградаги Ёзувчилар уйида дам олардик. Баъзида жиндек-жиндек таржима билан ҳам шуғулланамиз. Бир кун гўзал Питсунда ярим оролига саёҳатга бордик. У ерда XII-XIII асрлардан қолган бир ибодатхона бор. Бу черковнинг ўзига хос осори атиқа бўлиб сақланишининг сабаби ички безакларга бойлиги, нақшлардаги бўёқлар тароватининг ҳозирги кунгача сақланиб қолганлигида эди.

Унда кишини ҳайратга соладиган гўзал Биби Марям тасвири ҳам бор. Биби Марям жажжигина чақалоғи Исони бағрига босиб, ўта шаҳло кўзлари билан баланд гумбаз остидан боқар экан, ҳар қандай кишини ўзига ром этиб қўяди.

Менинг у ерга учинчи марта боришим эди. Аммо бу ажойиб санъат асарининг сеҳргарлиги ва мафтункорлигини илгари бунчалик сезмаган эканман. Миртемир ака унга боқдилар-у, лол қолдилар. Бир оздан кейин ташқарига чиқиб, боғ келиб, ўрмонда сайр эта бошладик. Аммо энди менинг ёнимдаги дилкаш ва хушёр йўлдошим, ҳар луқма сўз, ҳар бир ҳаракатимни эътибордан қочирмайдиган меҳрибон устоздан асар ҳам қолмаган эди.

Энди Миртемир ака ҳеч нарсани эшитмас ва туймас, унинг бутун борлигини Биби Марям чулғаб олган... Ёнимда пичирлаб шеър тўқиб борар, шеърий сатрларни кўрсатгич бармоқлари билан ҳавога ёзар, шу ондаёқ кераксиз топиб, кескин қўл ҳаракати билан гўё ўчириб ҳам ташлар эдилар. Теллоходда, Гаграга қайтишимиз ҳам шу тахлитда ўтди.

Эртасига пешингача устоз ўз хоналаридан чиқмадилар. Фақат тушга яқин долондан ўтиб борар эканман кутубхонанинг ярим очиқ эшигидан:

—Где мой сын? — деган овозлари қулоғимга чалинди.

Бизнинг доим биргалигимиз ва ўзаро муносабатимизни кўриб, у ердагилар бизни ота ва ўғил дейишар эди. Миртемир ака мени ўз хонамдан топмай, кутубхоначидан сўраб турган эканлар. Мен югуриб кирдим.

—Юр,-дедилар устоз мени кўрибоқ ва хоналарига сургадилар, - мана бир шеър қоралаб кўйдим, эшит:

*Чинакам сулуvsсиз, чинакам барно,
Тенги йўқ сиймо.
Кўзингизда асрий ва сирли маъно,
Мужассам зако...*

Шеър шундай қуйилиб келар эдики, улуг бир дарёнинг сербарака баҳор ёгини файзидан жўшиб-тошиб жумбушга келлаётганлигини ҳис қилардим. Қанча тўйғу, қанча билим ва зако бор эди шеър давомида. Унда инсоният ҳақидаги теран мулоҳазалар нозик тўйғу қанотида парвоз этар эди. Бир санъат асарига бунча ошuftалик, бунча мафтунлик қайдан келганига ҳайратда қолдим...

—Қалай? — дедилар. Мен эса лол эдим. Индамай ўз хонамга равона бўлдим. Бир оздан кейин қоғоз кўтариб чиқиб ўқидим:

*Шоир бўлмоққа, эй устоз, не керак?
Фақат икки нарса, - бердингиз дарак:
Бир олам билимки, кексаларга хос,
Ва гўдак дилидек покиза юрак.*

Миртемир акада бу ҳар иккиси жамулжам эди.

Гул тўқилса, бўйи қолса не ажаб

Устоз Миртемир ҳаётдан кўз юмдилар.

Бу мудҳиш хабар юракларни нафақат ларзага солди, балки суякларни ҳам зирқиратди, қаттиқ кўзлардан ҳам аччиқ ёш сирқиратди...

Ҳа, шундай бир ҳолатда газетадаги ўртоқлардан бири менга:

—Сиз ҳам домланинг шогирдларидансиз, икки оғиз сўз ёзиб берсангиз, - деганида мен хомушлик билан:

— Қайдам... — дедиму бирор ваъда беришга ожиз эдим.

Бу оғир жудоликдан кўзда ёш билан, бу зилдек аламдан эгик бош билан нима ҳам дея олардик.

Аммо, мана, иккинчи кун, дилда устоз муҳаббатидек чўнг куёш билан унинг қабри устида турибмиз...

Миртемир орамиздан кетса-да, унинг буюк заҳмат билан яратган ва бизларни деб ясатган мактаби дарвозаси очиқ, унинг халқимизга тортиқ этган жавоҳирлари сочиқ. Эндиликда уларни теран идрок билан теришимиз, авлодларга, янги-янги шогирдларга етказиб беришимиз лозим ҳамда вожиб. Бу бизнинг устоз олдидаги шогирдлик бурчимиздир.

Миртемир 1924 йили ўзининг илк шеърларидан бирида ёз ёмғирини «оби раҳмат», «қут-барақа» деб таърифлар экан, ўз ижодини ҳам, «кузги барақа» - ёз ёмғиридек бўлса, дея орзу қилган эди.

Мана энди шоирнинг қийин ва машаққатли ижод майдонидаги эллик йилдан ортиқ меҳнатига маълум даражада яқун ясаб, сербарақа ижодини кўз ўнгимиздан, дилимиздан ўтказар эканмиз, шоирнинг кўп йиллик фикру ўйлари, ҳаётини кузатишлари маҳсули бўлиб, унда ўзбек эли меҳнат аҳлининг образлари — пахтакор, боғбон, пиллачи, кончидан тортиб, санъат арбоблари ё кишини мафтун этадиган ёш санъаткорларгача кўз ўнгимиздан бирин-кетин ўта боради.

Шуниси диққатга сазоворки, шоир шеърларининг қаҳрамонлари ташқи кайфиятлари билангина эмас, балки кўпроқ фикру ўйлари, ҳис-туйғулари билан намоён бўладилар ва китобхонда ҳам юксак туйғулар уйғотадилар.

Миртемир шеърятининг бундай туб хусусияти ҳақида ҳам, унинг ижодидаги халқлар дўстлиги ва бошқа ранг-баранг мавзулар ҳақида ҳам адабий жамоатчилигимиз кўп ҳаққоний ва юксак гапларни айтганлар.

Аммо шуни қайд қилиш керакки, ҳаётга бўлган ҳурмат ва муҳаббат 11 ёшларида қишлоқдан нур қидириб шаҳарга яланғоёқ келиб, ишчи мактабларида тарбия кўрган Миртемир қонига жуда ёшлигидан сингиб кетган. Аммо умрининг охиригача уни шу ҳис-туйғу, ҳаяжон тарқ этмади. Ёшлиқдан ҳис этган ёлқинли муҳаббатини англашга, ақл билан яна ҳам тегранлаштиришга муваффақ бўлади (бу жиҳатдан ҳам унинг ижодий йўли кўп ёшларга мактаб).

Шоир бу халқчил услубни яхши эгаллаган эди ва бугун умр унга қаттиқ риоя қилади, уни шеърдан шеърга, сатрдан сатрга ривожлантира боради.

Миртемир ижодининг яна бир кучли томони шундаки, унинг шеърлятида миллий руҳ қуруқ экзотикадан узоқ, ясамалиқдан холи, ҳақиқий миллий характерга асосланган руҳ билан барқ уриб яшнаб туради.

Поэзия инсон руҳиятига таъсир эта билмаса, ўқувчи ё тингловчида кайфият ярата олмаса, у мўжизакор шеър эмас, қофияланган оддий бир хабар бўлиб қолади.

Миртемир шеърлятининг кучли томони ҳам шундаки, у бизнинг кайфиятимиз — ҳис-ҳаяжонимиз устидан ҳокимлик қилади. Чунки шоирнинг ўзи, унинг ҳассос юраги энг инсоний нарсалардан қаттиқ таъсирланишга қодир. У ҳар бир юрак ўзича ўзига жо қилган кишилар, воқеалар ҳақида ёзар экан, ўз ҳислари жўш уради, дилини ҳаяжон қонлайди, баъзан минглаб бошқа нусхалари мавжуд бўлган оддий бир нарса этни жимирлатиб, юракни орзиқтириб юборади.

Бу — катта маҳорат ва кўп йиллик тинимси меҳнат самараси.

Мана, энди унинг ижоди ўзи ўспиринликда орзу қилган юксакликка қўтарилиб, қут-барака ёғдирмоқда ва дилларни сероб ва селоб қилмоқда, деб баралла айтиш мумкин. Миртемир шоирона дилида қўтарилган тўлқинларни бошқалар юрагига ҳам ўтказишга қодир бадиий воситалар ижод эта оладиган катта маҳорат эгаси.

Кичик бир мақола имконияти бу камтарин устоз ва улкан шоирнинг чинакам халқчил шеърлятининг бошқа томонларини ҳам санаб ўтишга ўрин бермайди. Аммо шоир шеърлари халқимизга машҳур ва манзур. Унинг китоблари катта-кичикнинг қўлида бўлгани учун Шайх Саъдийнинг:

*Ҳар нима ҳам мушк бўлмас, мақтаса аттор,
Мушк ўз ҳиди билан ўзин этади ошкор.*

деган сўзларига амал қилиб, шу бир неча мулоҳазани ўртага ташлаш билан чекланамиз.

Миртемир фазилятлари ҳақида, Миртемир мактабининг ҳикматлари ҳақида ҳали кўп ёзилар, аммо менинг хаёлимда бир нарса айланмоқда.

Наҳотки, шундай сўз санъаткори, халқига, юртига донмо «лаббай» деб турадиган инсон ҳаёти тугаган бўлса?!

Йўқ, шоир ҳаёти тугагани йўқ, у мангуликка қалам қўйди, холос, унинг ижоди ҳам ҳаракатдан сайқал топишдан тинмайди, энди унинг ижодида иккинчи сараланиш даври бошланди.

Ҳар бир шоир ўз асарларини умр бўйи қайта-қайта саралайди.

Шоир ўлимидан сўнг эса, унинг асарларини тарих саралайди, йиллар нуридан, авлодлар шууридан ўтказди.

Устоз Миртемир бирор нарса ёзсалар, «ёздим» сўзини ҳеч ишлатмас эдилар-да:

- Бир нарса қоралаб қўйдим, ўқиб берай, эшит, ортиқча жойлари йўқмикан, - дердилар. Ёки бўлажак китоб қўлёмасини тутқазиб: —Мана буларни синчиклаб кўриб чиқ, аямай таҳрир қил, раҳмсиз равишда ўчир, - дер эдилар.

Бу талаб Миртемир домла мактабининг энг асосий талабларидан бири бўлиб қолади. Мен аминманки, ўзига нисбатан, юрак қони билан яратиладиган фарзанди, яъни ижодига нисбатан ўта талабчанлик устоз Миртемир мактабининг асосий ҳикмати бўлиб қолади.

Саралаш, саралаш ва яна саралаш, саҳифаларни тинмай қоралаш, шоир Миртемирнинг ижодий шиори, унинг номус ва ори, шоир маҳоратининг жони, унинг ижод виждони эди.

Имоним комилки, шундай виждон билан ижод қилинган асарлар тарих сараловидан ҳам шараф билан ўтажак.

Миртемир қолдирган мерос, ўзбек шеърятимиз чаманишини бир чеккасини ҳамиша мунаввар ва муаттар қилиб туражак.

*Гул тўкилса, буйи қолса, не ажаб,
Шоир кетса, куйи қолса, не ажаб!
Дилларда овозин жаранги не хуш,
Мисраларда ўйи қолса, не ажаб!*

1977

25

Рассом бўёғи бошқа

Абдулҳақ Абдуллаев билан мен 1967 йилнинг октябрида касалхонада танишган эдим.

Ўзлари моҳир рассом, аммо ўзбек адабиётини ҳам, XIX аср рус адабиётини ҳам яхши билган, ва умуман, жаҳон адабиётидан яхшигина хабардор зиёли киши билан дилдан танишган эдим. Шунинг учун ул киши билан гапимиз қовушиб, имконият борича ҳамсуҳбат бўлар эдик.

Мана касалхонадаги муддатимиз ҳам ниҳоясига етиб, олдин у кишига, кейин менга рухсат тегди.

Чиқишларидан бир кун олдин:

—Ўтиринг, сизга бир эсдалик қилиб берай,- дедилар. Мен айтган жойларига ўтирдим. Ёнларидан блокнот чиқардиларда, қалам билан менинг суратимни чиза бошладилар. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас сурат тайёр бўлди.

Блокнот варағини йиртиб, тагига қўл қўйдилар-да, 5 октябр 1967 санасини ёзиб, менга узатдилар ва:

-Бу бирга бўлган кунларимиз, ажойиб суҳбатларимиздан эсдалик,- дедилар.

—Сизга чин дилдан ташаккур, ҳали менинг суратимни ҳеч ким ишламаган эди,—дедим.

—Ҳали кўп ишлашар, - дедилар, менинг қўлимни сиқиб.

—Иншооллоҳ!

Шундан бери танишлигимиз дўстликка айланиб кетган.

Ўзбек халқининг фидойи ўғлонларидан бўлган бу дўстим ҳақида бу китобда бир-икки оғиз сўз ёзмай ўтолмадим.

Абдулҳақ аканинг рассомлик, айниқса, портретчилик соҳасидаги юксак ишлари нафақат республикамизда, балки дунёнинг кўпгина мамлакатларида ҳам тан олинган. Унга Ўзбекистон халқ рассоми унвони берилган. Абдулҳақ ака Ўзбекистон Бадиий академиясининг ҳақиқий аъзоси, бир қатор орден ва медаллар соҳиби. Яқинда «Элу юрт ҳурмати» ордени билан муқофотландилар. У кишининг етиштирган шоғирлари ҳам бир талай ва кўплари академик даражасига етишганлар.

Рассомлар ва санъатшунослар Абдулҳақ Абдуллаев ва унинг ижоди ҳақида қанчадан-қанча мақола ва китоблар ёзилган. Аммо мен бизнинг дўстлигимиз ва мулоқотларимиз ҳақида ўзим гувоҳ бўлган баъзи жиҳатларни ёзиб қолдиришга

жазм қилдим. Аввало шуни айтайки, Абдулҳақ аканинг қизиқ-қизиқ одатлари бор. Ул киши ёшлигида қишлоқма-қишлоқ кезиб, турфа хил одамларнинг расмларини чизганлар, халқ орасида ўсанлар, лекин шунга қарамай жуда-жуда тортинчоқ одамлар. Шунинг учун бўлса керакки, ҳанузгача бўйдоқ, ҳаётдан уйланмай ўтмоқдалар. Мен билган пайтдан оладиган бўлсак, ҳеч кимнинг уйида овқат емайдилар, бир пиёла чой ҳам ичмайдилар. Маҳалла, қўни-қўшни тўйларида ҳам, худойиларида ҳам на ошга чиқадилар на бошқага. Ўзларининг эътирофларига кўра маҳалла ҳам ул кишининг шу феълени билиб, бундай маросимларга таклиф қилмай қўйган.

Менинг бу одатларга тўхталишим сабаби кейинроқ маълум бўлур.

1969 йил бошлари бўлса керак, Ўзбекистон Алишер Навоий музейининг директори, ҳурматли олим Ҳамид Сулаймон менга телефон қилиб:

—Шоислом, эртага уйда бўласизми? Музейга сизнинг портретингиз керак, эртага ленинградлик бир рассомни юборишим мумкин, қай вақтда борса бўлади? — дедилар.

—Кеч соат олтидан кейин келса, гаплашиб оламиз, - дедим.

Айтилган вақтда рассом бизникига келди. Ленинградлик рассом бир ҳафтами, ўн кун юриб, менинг 3-4 суратимни чиқиб олди-да:

—Булар этюдлар,- деди,- энди Ленинградда ишлаб музейга юбораман.

Музейга юборган расми Ҳамид акага ҳам, менга ҳам ёқмади, лекин на чора музейга осиб қўйишди.

Бир куни Абдулҳақ ака музейга кириб, менинг суратимни кўриб қолибдилар ва:

—Буни бу ердан йўқотинглар, Шоисломнинг портретини мен ўзим ишлаб бераман, дебдилар.

Телефон қилиб, бу хабарни етказганларида, мен суюниб кетдим. Келишдик, Абдулҳақ ака билан ишлаш вақтларимизни ҳам келишиб олдик. Ҳар куни эрталаб соат 6 га мен машина юборадиган бўлдим. Олти яримда мен тайёр бўлиб ўтиришим лозим. Улар келиб икки-икки ярим соат ишлар эдилар. Бу вақт менинг учун ҳам энг зарур иш вақти эди. Чунки мен нима ёзган бўлсам, ҳаммасини эрталаб ёзганман. Соат 5 дан 9-10 гача менинг ижодий иш вақтим эди. Расм устида иш чўзилиб кетди. Баъзан мен у кишига:

—Энди бўлди, у ёғини ўзингиз тўғрилаб олинг, - дер эдим.

—Мен сизсиз бирор жойига қалам уролмайман ва урмайман ҳам, —Мен сизни машҳур қилмоқчиман-ку, сиз бўлсангиз... - деб менга дошном бермоқчи бўлар эдилар.

Мен эса:

—Сиз мени ишдан қолдирмоқдасиз, сизнинг берадиган машҳурлигингиз нима? Музейга осиб қўясиз, уни 40-50 та одам кўрадим, йўқми? Мен ҳозир Саъдий Шерозийнинг «Бўстон» китоби таржимасини тугатиб, нашриётга топширишим керак. Китоб юз минг нусхада чоп этилади. Демак, камида 50-60 минг оила уйдаги жавонлардан жой олади, кутубхоналарда бўлади, мени машҳур қиладиган нарса ўша, деб ҳазиллашар эдим.

Умуман, бир ойдан ортиқ олиб борилган иш чоғида мулоқатларимиз қизгин суҳбатларда ўтар эди. Биз санъат, адабиёт ҳақида, маърифат ва маънавият ҳақида қизгин суҳбатлар курардик.

Бу суҳбатларимиз давомида ул кишининг маълумоти беқиёс, билимдон, донишмандлигига ва ҳаётий эътиқодининг мустаҳкамлигига тан бердим. Ҳозир ул киши ёзган эсдаликлар китоби ҳам нашр этилган. Бу китоб ҳам жуда катта маърифат эгаси, дунёқараши кенг мутафаккир кишининг қалами остида туғилган катта тарбиявий аҳамиятга эга асар.

Шунинг учун ҳаётимнинг бу онларини мен ажойиб бир илиқлик билан эслайман. Ҳар эслаганимда, қомусий бой билим эгаси кўз олдимда намоён бўлади ва Алишер Навоийнинг:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмоқ, бинайних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ, —*

қитъаси эсимга келади.

Абдулҳақ ака билан қанча суҳбатлашсангиз шунча кўп ақлий озиқ олар. ҳеч зерикмас, вақтингиз ҳам бекор ўтмас эди. Мавриди келганда, ҳазил мутойибага ҳам имкон берар эдик.

Бир куни Абдулҳақ аканинг портрет ишлаш жараёнига разм солиб ўтирсам, аввал оддий кўмир билан чизиб, сўнг буёқ берар эканлар. У киши дам ўтмай полотнога яқинлашиб, «пуф-пуф» деб дам солгандек бўлардилар.

—Расмларингиз нега жонли чиқади десам, Сиз уларга «дам солиб», жон киритар экансиз-да, - дедим бир куни.

–Ҳа, «дам солмаса» бўладими,— деб яна пуфлай бошлади-лар.

Бундай қарасам, у киши полотнодан кўмир кукунларини тозалани учун пуфлар эканлар.

*Ҳар ҳунарнинг сир-асрори бор,
Уни билар устоз санъаткор,
Дам сололса дилдан чиқариб,
Шу асарга умр узоқлик ёр.*

деб ёниб кўйдим ён дафтарчамга.

Абдулҳақ ака жуда кўп ёшларга устозлик қилганлар. Бундан ташқари ул кишига кўп одамлар муурожаат этиб, ўз ишларини кўрсатар ва маслаҳатлар сўрашар эди. Ҳаваскор рассомлардан бири кечалари ухламай, тунги кўринишларни чизар экан. У ўз расмларини Абдулҳақ акага кўрсатгани олиб келганида, иттифоқо, мен ҳам бор эдим.

Расмларга анча куч ва билим сарфлангани кўриниб турар, аммо ҳаммаси қора бўёқларда ишланган эди.

Буни кўрган Абдулҳақ ака унга:

–Иним, кечаси ҳамма нарса қора кўринса-да, аслида улар қора эмас. Оддий одамгагина шундай кўринади. Мана бу оқ леворини кўринг, оддий кишиларга у фақат оқ рангда кўринади, рассом эса, бунда юзлаб ранг кўради.

Бу воқеани мен «Гулбоғ насими» китобимга киритиб, шундай хулоса чиқарган эдим:

*Оддий ранг эмасдир, дўстим, яхши боқ,
Санъаткор кўзига кўринган бўёқ,
Бўёқдан мусиқа эшитолмаса,
Санъаткор бўлолмас ундай қар қулоқ.*

Менинг суратимни ишлаш жараёнида ҳам қизиқ бир воқеа юз берган эди. Абдулҳақ аканинг одамовилиги ҳақида юқорида гапирган эдим. Хусусан, ул киши расм ишлаётган уйга ҳеч кимни йўлатмас, ҳатто дераза ёнига ҳам довлидан яқинлаштирмас эдилар. Фақат менинг уч яшар набирам Отабек бундан мустасно эди. У келса:

–Кел, кел,— деб кучоқлаб ўпиб, у билан бир оз сўзлашар ва қилаётган ишларини кўрсатар эдилар.

Шундай қилиб, расмимиз ҳам битти ҳисоб.

Бир куни ул киши расм атрофига (фонга) оқ бўёқ суртиб, расмни яқунлагандек бўлдилар. Сўнг уни уйининг бир бурча-

гига деворга тескари қилиб суяб, мўйқаламларини тозалаб, бўёқларни беркитиб, йиғиштириб кетдилар.

Орадан бир оз ўтгач, не кўз билан кўрайки, Отабек бориб, суратни ўзига айлантрииб, қулай кўйиб олибди-да, сурат атрофидаги оқ бўёқни, яъни фонни, кафти билан бутун портретга суртиб, ташлабди. Бувиси буни кўриб, ҳушидан кетиб қолай дебди, у ҳадеб:

—Шундай улуғ рассомнинг бир ойлик ишини чиппакка чиқарса-я,- дер эди.

Аввалига нима қилишимни билмай, сал довираб қолдим. Кейин ўйлаб турдим-да, бўёқ эритувчи суюқликни пахтага олиб юзимни артсам, тозалангандек бўлди. Чунки юзим олдин ишланган, анча қуриган эди. Суратни жойига айлантрииб, уйни қулфлаб кўйдим.

Эртаси рассом келдилар-да, бўлган ишни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолдилар:

—Нега сиз тегдингиз, мени чақирмадингиз, - деб мени койидилар ва суратни четга суриб чиқиб кетдилар.

Эртасига телефон қилиб, янги полотно олиб келиб, мени жойимга ўтказдилар ва янгидан ишлай бошладилар. Энди ҳовлида Отабек кўриниб қолса:

—Ана менинг душманам келаётир, - деб ҳайдар эдилар. Мен ҳам ўзимни айбдор ҳис қилиб, жим ўтирардим.

Шундай қилиб, бу сурат ҳам битти, Аввалгиси ҳам қуригач, эпақага келтириш мумкин бўлиб қолган экан, уни ҳам гузатдилар.

Бирини Ўзбекистон санъат музейига, иккинчисини адабиёт музейига топширдилар. Ҳар иккисини ҳам бадиий санъат кенгаши яхши қабул қилибди.

Отабек билан ҳам ярашиб олдилар.

—Отабекни мен эсдаликлар китобимга киритадиган бўлдим,— дедилар ўтган йилги учрашувларимиздан бирида. - Ҳеч бирор рассом ҳаётида бундай воқеа юз бермаган экан.

Отабек Москва тиббиёт институтини битириб, уролог-микрохирург бўлган. Ҳозир у Россия академиясининг Урология институтида ишлайди, ишингиз тушса, хизматингизга тайёр, айбини ювади, - деб ҳазиллашдим.

1997

ЎЗБЕКЧЕМОЖ ХААҚ ЁЗУВЧИНИ АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

Мухтасарлик маҳорати

(Абдулла Қаҳҳорни эслаш кечасида бадиҳа тарзида айтилган нутқ)

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг икки бор шу айвонда бўлган суҳбатини эсладим. Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳорнинг мухтасарлик санъати ва маҳорати ҳақида сўзламоқчиман.

Бир кун Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов билан Абдулла акани кўргани келдик. Кибриёхон опа дарров сахий дастурхон тўқидилар. Шунда гаплашиб ўтириб, Абдулла ака ароққа ишора қилиб:

– Бу баттолнинг бир томчиси қирқ оғиз гап-да, - дедилар ва изоҳ бериб, - кеча шаҳарга тушмоқчи эдим, уйда усталар бор эди, уларни меҳмон қилиб, овқатда ароқ берибман, юз граммдан ичгач, шундай гапга тушиб кетишдики, ташлаб кетолмадим, кеч қолиб шаҳарга ҳам тушолмадим, - дедилар.

У кишида бундай лўнда, жуда мазмундор, қисқа, жумлалар кўп. Масалан, рус тили ҳақида: «Рус тили бизнинг учун она сугидай озиқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма модда бор» ёки «Шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди», деб айтган ҳикматли гаплари бор. Бундай мухтасарлик манбаини, аввало, ҳаётни чуқур ўрганиш, нозик кузатувчанлик, зийракликдан қидириш керак.

Абдулла Қаҳҳорнинг Ҳиндистон сафаридан кейин университет талабалари билан бўлган учрашувини яхши эслайман. Абдулла ака Ҳиндистон таассуротларини сўзлар экан: «Энди Ҳиндистон мустамлакачилар асоратидан қутулиб, янги йўлдан ривожланмоқда. Кишиларни озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой билан таъминлашдан кўра ҳам уларга «сен ҳам одамсан, сен ҳам уйларда яшашинг керак!» деган фикрни сингдириш қийин», - деган эди.

Ҳиндистонни кўриб келиб, бу ҳақда гапирган ва ёзганларнинг кўпини эшитдим, ўқидим, аммо ҳеч кимда бундай нозик психологик кузатувни учратмадим.

Абдулла Қаҳҳор новатор бўлиши билан бирга ўта анъанавий ёзувчи, унинг янги-янги топилмалари, услубий йўллари, биз учун фавқулодда кўринган бадиҳагўйлиги катта билим асосига

қурилган. У рус адабиётини чуқур ўрганган, Ғарб адабиёти дурдоналарини ўрганиб, ўзига керакли озуқани олган бўлса, Шарқ адабиёти унинг суяк-суягига сингган, она сути билан кирган эди. У Умар Хайём рубоийларининг барчасини аслияда ёд билган (Ғ.Ғулом ва Ойбек ҳам худди шундай), Саъдий ва Ҳофиз Шерозийларни чуқур ўрганган тадқиқотчи эди.

Мухтасарлик санъати ҳақида гапирилганда, Шарқ адабиёти анъаналарини эшлаш шартмиди, деган савол туғилиши мумкин. Шарт ва зарур. Ғарб тадқиқотчилари орасида ва баъзилар наздида Шарқ поэзияси зерикарли, қайтаришлардан иборат, деган фикр бор. Бу фикр тамоман ноўрин. Шарқда турлитуман шоир бўлган, шунинг учун паст савиядаги шеърлар ҳам кўп, албатта. Аммо ҳаққоний даҳо эгалари асарларига мурожат этсак, улар дунёни забт этганлар.

Фирдавсий, Низомий, Умар Хайём, Хусрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий каби улкан санъаткорларнинг катта-катта дostonларида ҳам деярли барча байтлар афористик маънога эга, ҳикмат дурдоналарига тўла. Шарқда ҳар бир байтни дур деганлар ва унинг сайқалига алоҳида аҳамият берганлар, натижада юз минг мисрالي дostonлар қатори, тўрт мисрالي рубоий ёки иккигина мисрадан иборат фардлар ва ҳатто айрим мисра нашр этилган.

Китобхонларда ҳар сўзга ўта зукколик, хушёрлик тўйгулари тарбияланган. Ўқувчи ва тингловчилар завқ-шавқи ва маданияти юксакларга чорланган. Масалан, Саъдий «Ғулистон»ида:

— Нечун қишда кўринмайсан? — деганларида у:

— Ёзда кўрган қайси ҳурматларимга қишда яна кўринай, деган экан.

Ёки «Бўстон»да:

— «Бир деҳқоннинг оёғини ит қошиб олди. У уйига келиб дол-фарёд солди. Кичик бир қизчаси югуриб келиб:

— Отажон, сизинг ҳам тишингиз бор-ку, сиз ҳам тишлаб олмадингиз бўлмасмиди? — деди.

Унга деҳқон:

— Ох, қизим, менинг оёғимни узиб олганда ҳам, мен унга тишимни теккизиб ҳаром қилмайман! — деб жавоб берди».

Бу қисқа тамсилларда қандай теранлик мавжуд. Улар бу-гунгунги рисолалар мазмуни, бир жаҳон маъно дури эмасми?!

Бундай тамсиллар Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам, Навоий «Садди Искандарий»сида ҳам, Жомий «Ҳафт авранг»ида ҳам, Румий «Маснавий»сида ҳам кўплаб топилади.

«Бир жуфт тулкини овчилар тутиб олиб кетишмоқда. Мода тулки эрига қараб:

—Энди қайда учрашамиз,- деган эди, у:

—Пўстиндўз дўконида,- деди».

Мумсик бой олдида ўлим нақд бўлди,

Заридан бир табиб қисми тўлди.

Тиллоси сарф бўлиб кетганичун бой,

Сихат топган чоқда қайтадан ўлди.

(Бедил)

Биз бундай кичик тамсилий ҳикояларни Бедил рубоийларида ҳам тез-тез учратамиз. Шулардан бирида:

«Куз. Агроф ранго-ранг, ердан буғдой донини кўтариб:

—Олам гўзал, нечун сенинг кўзинг юмуқ?—дедим.

—Кўй, кўзимни очсам, тегирмон кўринади-да,— деди у».

Шу икки мисралик диалогда қандай улкан фалсафий мазмун ётади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳам бундай жавоҳирлар кўп. Уларнинг ҳаммасини санаб чиқишни вазифа қилмай «Аяжонларим»дан бир тамсилий ҳикоятни эслай:

«Жаннатда бир тахт яратилган эмиш, у яхши қайнонага аталган эмиш. Аммо у ҳануз бўш эмиш».

Абдулла Қаҳҳор бундай дурдона жумлаларни, кўпинча суҳбат чоғида филбадиҳа айтиб юборар эдилар. ул кишининг суҳбатидан, ҳар гал, бирор ҳикматли жумла, учлик, ўткир ифода эсда қолар эди. Бир куни суҳбат орасида: «Яхши гап етилган қазига ўхшайди, чайнаган сайин мазаси чиқаверади», - деганлари эсимда. Бу гапни, аввало, Абдулла Қаҳҳорнинг ўз асарларига тааллуқли деб биламан.

Адабиётимизда йилдан-йилга бундай асарлар кўпайиб бормоқда. Уларнинг яна ҳам кўпайишида Абдулла Қаҳҳор маҳорат мактабининг сабоқлари ўз хизматини ўтайди.

1977

АКАДЕМИК ЮНУС РАЖАБИЙ

Зукколик ва одамохунлик

Юнус Ражабий билан мен кўп мулоқотда бўлолмаганман, аммо у киши билан бўлган бир неча учрашувлар ҳамон ёдимда. Радиода у кишининг кўйларини тинглаганда, бошқа дўстлардан номларини эшитганимда ёки Юнус Ражабийни эслаганимда кулиб турган кўзлари ва жилмайиб турган ажойиб қиёфалари кўз ўнгимда аниқ намоён бўлади.

Мана ҳозир ҳам шу сатрларни бошлар эканман, домла худди қаршимда табассум қилиб қараб тургандеклар.

1957 йилда менга «Ўзбекистон адабиёт ва санъат нашриёти»да Шарқ адабиёти бўлимни ташкил қилиш топширилган эди. Мен бу бўлимни ташкил этиб, 1961 йилгача университетдан ажралмаган ҳолда унга раҳбарлик қилдим.

Нашриёт, умуман, қайта тузилган. Шарқ адабиёти, ўзбек классик адабиёти ва бошқа бўлимлар орасида мусиқа адабиёти бўлими ҳам ташкил топган. Бу бўлимдаги энг катта иш Юнус ака тузиб келтирган беш жилдлик Ўзбек халқ мусиқаси китобини нашр қилиш эди. Бу иш учун Юнус Ражабий академикликка сайланишлари ҳам бежиз эмас.

Менимча, ўша даврда махсус мусиқа адабиёти таҳририятининг ташкил бўлишида ва шу факт орқали «Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриёти»нинг номига санъат сўзининг қўшилишида ҳам Юнус ака бошлаб берган ташаббуснинг таъсири катта бўлди.

Китобнинг биринчи жилди Ўзбекистон давлат нашриётида босилган, кейингилари «Ўзбекистон давлат бадиий адабиёти нашриёти»да давом эттирилган, сўнгра эса бу нашриёт «Ўзбекистон давлат адабиёт ва санъат нашриёти» номини олди.

Нашриёт ишининг билимдони ва ташкилотчиси Насрулло Охундий директор, сеvimли ёзувчиларимиздан Ҳаким Назир бош муҳаррир эди. Шукур Саъдулла, Мамарасул Бобоев, Асқад Мухтор, Озод Шарафутдинов каби адабиётимиз жонкуярлари бўлим бошлиқлари эдилар.

Нашриётимизга келган ҳар бир иш биз учун байрам бўлар, ҳаммамиз у билан тезроқ танишиб чиқсак дер эдик ва қизғин мунозаралар, муҳокамалар ўтказар эдик.

Маъқул асарларни китобхонга тезроқ тортиқ қилишга шошилар эдик. Аммо, асарлар ҳақида ҳалол гапни айтишдан ҳеч ким тортинмас эди. От тепкисини от кўтаради деганларидек,

маълумки, баъзи муаллифлар бундай муҳокамада муҳаррирларнинг ўринли фикрларига қўшилишар, баъзан айримлари бундай гапларни кўтаролмай, муҳокама ўртасида мажлисдан чиқиб ҳам кетишарди.

Ҳудди бугунгидек эсимда, Робиндранат Тҳокур «Ҳалокат» романининг Тўхтасин Жалолов томонидан бажарилган таржимаси муҳокамаси шундай қизғин ўтган эди.

Тўхтасин Жалолов тўғри мулоҳазаларга чидолмай чиқиб кетганида, уни улкан таржимон ва таниқли адибимиз Мирзакалон Исмоилий базўр қайтариб келган эди. Аммо шунга ҳам таъ бериш керакки, Тўхтасин Жалолов кейинчалик таржима ҳақида айтилган фикрларни хотиржам таҳлил қилди, керакларидан фойдаланиб таржимани қайта ишлади ва муҳокамада гапирган ўртоқларининг барчасига бир-бир ташаккур айтиб чиқди. Бу воқеаларни муфассал эслашимга сабаб шуки, мен Юнус акани ҳам шундай муҳокама чоғида икки марта кўрганим бор.

У киши ўша-ўша ўзларигагина хос табассум, аммо чуқур ўйчанлик билан ҳар бир нотиқни ўзгача эътибор билан тинглар, қоғозга қайд этар ва улуғворлик билан уларга ташаккур айтар эдилар.

Кўшилмаган жойларида ҳам аниқ факт ва чуқур билим асосида эътироз сўзларини айтар эканлар, кўпинча:

—Буни яна бир ўйлаб кўриш керак бўлади, - деб фикрларини тугатар эдилар.

Юнус аканинг ҳақлиги очиқ-ойдин бўлиб қолар, классик мусиқамизнинг ўзига эмас, унинг назариясини ҳам жуда чуқур билганлари сезилиб турар эди. Аммо ул кишининг одамларга, ҳатто мунозарадаги рақибларга ҳам ўта меҳрибонлиги сезилиб турар, улар киши қадр-қиммати ва нафсониятига тегадиган гапларни асло гапирмасдилар.

Юнус аканинг яна бир фазилатларини айтмасдан ўтишнинг иложи йўқ. Ул кишида ҳазил-мутойибага мойиллик жуда кучли эди.

Нашриётимиз Навоий кўчасидаги, энг катта иморатнинг тўртинчи қаватига жойлашган эди. Бир куни мен долондан ўтиб бораётиб, пастда зинадан Юнус ака чиқиб келаётганларини кўриб қолдим ва тўхтаб, кутиб олдим. Салом-алик қилишдик, ул киши бир оз халлослаб нафас олар эканлар:

—Зиноси ёмон экан, — деб кулиб қўйдилар.

Шу пайт йўлакдан ўтаётган Шукур Саъдулла ва бир-икки киши бизга қўшилди ва аския бошланиб кетди.

Мен ҳозир ул кишининг аскияга уста, гапга ниҳоятда чечан эканликларини эслаб, ўша мунозараларда рақибларини ҳам бир сўз билан қайтариб ташлашлари, қантариб қўйишлари мумкин эди-ку, деб ўйлаб қолдим. Аммо ул кишидаги одоб, латофат ва назакат бунга йўл бермас эди. Ул муҳтарам зотнинг сўзга ниҳоятда зукколиклари ҳақида гапира туриб, бунга ўзим гувоҳ бўлган кўплаб мисолларни келтиришим мумкин. Аммо мен улардан биттаси хусусида алоҳида тўхталмоқчиман.

Мақомларни нашрга тайёрлаш даврида ҳар мақомнинг ўзига хос бўлган ғазални танлаш борасида кўп гапирар эдилар ва буни қайта-қайта синовдан ўтказмоқчидек бўлар эдилар. Мана шу ғазал матни танланган мақом оҳангига уйғунроқ-микин ё бошқасими, деб кўп текширар эдилар.

Мен бир куни бу ҳақда Абдураҳмон Жомий айтиб ўтганларини ва унинг мусиқа ҳақидаги рисоласидан бир саҳифани у кишига кўрсатдим: «Билки, кишига лаззат баён этишдан иборат умумий хусусиятдан ташқари, бу ўн икки мақомдан ҳар бири, ҳар бир *овоза* ва *шўъба* махсус таъсир кучига эга.

Шундай қилиб, «*ушшоқ*», «*наво*» ва «*бусолик*» тингловчида қудрат ҳамда жасурлик уйғотади, ваҳоланки, *овоза* бундай таъсир кучига эга эмас. Шўъбалар орасида *махур* ва *ниҳовандгина* руҳга шундай таъсир этади. *Рост*, *ироқ* ва *исфаҳон* шодлик ва қувноқлик кайфиятларини кўзгагишга ярайди. Овозалардан *навруз* ва *гардония* орасида эса *панжгоҳ* ва *зовули* ҳам худди шундай таъсирга эга. *Бузрук*, *зирафганд*, *раховий* ва *зангула* ғамгинлик ва маъюслик пайдо қилади. *Гувашт* ва *шоҳноз* овозалари ҳамда шўъбаларидан *ҳисор*, *ҳумоюн*, *мубаркий* *бастанигор*, *сабо*, *наврузий*, *араб*, *рақиб*, *исфиҳонак* ва *рўйи* *ироқ* ҳам шундай таъсирга эга. Аммо *ҳижозий* ва *ҳусайний* қувонч ва севинч тўйғулари билан бирга ғамгинлик ва маъюслик пайдо қилади...

Ижрочи ҳар бир турдаги мақомнинг киши руҳий ҳолатига мос тушадиган мазмундаги шеърни танлаб олиши лозим. Шунда бу таъсир кучлироқ ва самаралироқ бўлади.»

Юнус ака буни жуда маъқуллаб ўзларининг ҳам бу соҳада олиб бораётган ишларидан гапириб бердилар.

Дарҳақиқат, ул киши тўплаб нашр этган асарларини кўздан кечиран эканмиз, мусиқа асарларини, уларнинг оҳанглари, *мелодия*, *лад*, *ритмик хусусиятларини* қанчалик чуқур

ўрганган, чидам ва ихлос билан саралаб чиққан бўлсалар, уларга танланган шеърӣ матнларга ҳам эътиборларини ундан паст бўлмаганлигини кўрамиз. Ул киши фақат ижрочиларнигина эмас, шинавандаларни ҳам назардан қочирмай ҳар бир куйга ҳамоханг мазмунли ғазал танлар эдилар.

Юнус Ражабий классик шеърӣтимизни яхши билар, ҳозирги поэзиямиздан ҳам доимо хабардор бўлиб турар эдилар. Шунга қарамай нашриётдаги учрашувларимизда кўпинча классик шеърӣят, жумладан, Навоӣй ғазаллари байтларининг мазмуни ҳақида баҳс бошлар ва бизнинг фикримизни билишни истар эдилар.

Шуниси диққатга сазоворки, ғазалларни бир бутунлигича эмас, балки, байтма-байт келтириб, ҳар бир байт мазмуни ва у кўзгатадиган кайфиятлар ҳақида баҳслашар эдилар.

Ул киши жуда кўп классик ғазалларни ёддан билар эдилар ва байт кетидан байт келтириб, суҳбатга тоб бериб бораверар эдилар.

Шундай суҳбатлардан бирида сўз Навоӣйнинг «ушшоқ» куйига солиб айтиладиган:

*Қора кўзим келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил, —*

деб бошланувчи ғазали ҳақида гап кетганлиги ёдимда. Айниқса унинг:

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул бағридин кафан қилғил, —*

байтини узоқ таҳлил қилган эдик.

Мусиқашунос мутахассислар Юнус Ражабий халқ мусиқасини нотага олишда, унинг турли вариантларини ўрганиб, энг камолга етганларини танлагани, кези келганда ўзлари ҳам айрим жойларини ихчамлаштирганлари, такомиллаштирганлари, ижрочи хонандалар ҳамда тингловчи шинавандалар талабини ва савиясини ҳисобга олганлари ҳақида гапирадилар. Шу билан бирга ижрочиларнинг фақат мусиқа, оҳанг ва ритмикадагина эмас, балки ашула матнидаги жиндаккина хатога йўл кўйилиши ҳам ул кишининг назаридан четда қолмаслигини ҳам гапириш керак.

Шундай воқеа эсимда.

Дўстларимдан биттаси қиз узатиши муносабати билан тўйга таклиф қилди. Бордим. Дарвозадан киришим биланоқ

ўнг томонда олди очик ердан унча баланд кўтарилмаган, аммо шинамгина айвонда уч-тўрт киши ўтиришар, улар орасида Юнус ака ҳам бор эдилар. У киши мени кўриши биланоқ ёнларига таклиф этдилар, кўришиб, ўтирдик.

«Ёшлар кўша қарисин» деган тилак билан тортилган фотиҳадан сўнг, Юнус ака хизмат қилиб юрган йигитлардан бирини чақириб, ош буюрдилар. Юнус аканинг ўзлари паловни яхши кўришлари ва ҳафсала билан яхши ош дамлашларини билар эдим.

Менинг меъдам касаллигидан ва ўша йиллар, айниқса, ошдан ўзимни тийиброқ юришимдан ул кишининг ҳам хабарлари бўлса керакки, ош келгандан кейин лаганни менинг олдimgа қўйдириб:

—Бу ейдиган ош бўлибди, шуни ейсиз, сизга ва менга ўхшаганларга бош бўпти,- деб қўйдилар.

Дарҳақиқат ош ҳар томонлама мақтовга арзийдиган эли. Шунда мен:

—Ҳа, бу ош ҳар қандай беморга ҳам ботадиган бўлибди,- дедим.

—Ҳа, ҳа, бу ош эмас, бальзам, —сўзга давом эттилар Юнус ака,— сабзи-пиёзининг ўзи қанча витамин, катта қозон оши, ҳақиқий ошпаз қилса, етмиш дардга даво бўлади.

—Нўноқ ошпаз қилса-чи? — дедим мен. — Ҳозир ҳамма ошпаз, нонвой бўлиб кетаётир!

—Унда мана бу ҳофиз ашуласидек тишга тегади, дедилар бирдан мулойим табассумлари ариб. — Бунга эшитаёвизми?

—Ҳа, - дедим мен.

Шу пайтда хонандалар Алишер Навоийнинг

*Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим, —*

байти билан бошланадиган ғазалини куйламоқда эдилар.

Хонанданинг: «Жон баса...»ни «жон босиб...» тарзида айтгани қулоғimgа чалинди. Энди гапимиз узилиб, қўшиққа қулоқ солар эканмиз хонанда яна бир хатога йўл қўйди.

*Кўнглим ичра сарв ўқдир, гунча пайкон, гул тикан,
Даҳр боғи ичра мундоқ гулситони топмадим, —*

байтидаги биринчи мисрани «Кўнглим ичра сарви йўқдир, гунча пайхон гул тикан» —деб баралла айтиб юборди.

—Мана эшитдингизми, бу ширин-шакар ошдан чиққан тошдек тишга тегмайдими, домла, — дедилар Юнус ака.

Мен аллақачон ошдан қўлимни тортиб, хонанданинг ўзбилармонлигигами, саводсизлигигами ҳайратланиб ўлтирар эдим.

—Худди шундай, Юнус ака,- мана шундай лазиз ош ҳам ўтмай қолди, — дедим.

Гапга бирга ўтирган ўртоқлар ҳам аралашиди.

Мен суҳбатдошларимизга Юнус аканинг ҳар бир куйига сўз танлашдаги катта меҳнатлари ва кўрсатган жонбозликларини ҳақиқат сўзлаб бердим.

—Мана, бунга ўн-ўн икки йил ўтиб қолгандир, — дедим. Домла гапимни тасдиқладилар. Наширётда бирга ишлаганимизга шунча вақт ўтган эди.

—Шунча меҳнатингизни зое кетгандек билиб, ачинасизда-а?

—Ҳа, албатта, аммо бир мен эмас, ҳазрати Навоийга ҳам ҳурматсизлик-да бу. У киши ҳам юрак қони билан ёзганлар-ку, ахир.

—Алшер Навоий замонларида ҳам шундай машшоқ-хонандалар, ҳофизлар бўлган экан. Ул ҳазрат бир байтларида улардан нолиб:

*Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг—
Ким, мен «фироқдин» десам, ул дер «йироқдин», —*

дейдилар.

—Шоҳ Машрабнинг шеърлари сақланиб қолмаганининг сабаби ҳам шундан эканлиги ҳақиқат ривоят бор-ку.

Ўлтирганлардан бири:

—Нечун? — деб сўраб қолди.

—Мана домла айтиб берадилар, — дедилар Юнус ака.

Мен қисқа қилиб бул ривоятни келтирдим.

Машраб бир шудгор қилинган даладан ўтиб кетаётса, бир деҳқон унинг ғазалларидан бирини, сўзларини тушунмай, пойинтар-сойинтар бузиб ўқиб, сўқа билан ер ҳайдаётган эмиш.

Машраб ҳам бориб деҳқон орқасидан тушиб олибди-да, ул солиб бораётган сўқа изини тепкилаб, ҳайдаган ерини текислаб кетаверибди. Деҳқон қайрилиб қараб, воқеадан хабар топибди ва «Ҳой девона, бу не қилганинг?» - деб қичқириб қўлидаги гавронини Машрабга кўтарибди. «Нечун менинг шудгоримни бузасен?» Машраб ҳам унинг қўлидан ушлаб: «Сен нечун менинг ғазалим байтларини бузиб ўқийсан?» -

дебди. Деҳқон шунда бу девонанинг машҳур шоир Машраб эканлигини билибди ва тиз чўкиб кечирим сўрабди.

Булар ҳам Навоий ҳазратлари ўрнига сиздан афв сўрасалар бўларди, - дедим мен ҳикояни тугатиб.

—Қайда, — дедилар устоз, — булар ҳали қойил қилдим деб, бизлардан таҳсин кутмоқдалар-ку. Ушал деҳқончалик инсоф буларда ҳам бўлганида, халқ орасида газал ўқишдан бурун ҳар бир сўзини сўраб, маъносини тушуниб, сўнгра ҳижжалаб ёдлаб олардилар, — дедилар.

Юнус ака гапларида «бурун» сўзи ишлатилганидан фойдаланиб, яна суҳбатни аскияга буриш имконияти туғилган эди, ammo устознинг кайфиятлари оғирлашган, хаёлларидан жиддий масалалар ўтмоқда эди.

Мен ҳам жим қолдим.

Орага чўккан ўнғайсиз сукунатни кўтариш мақсадида ман:

—Бизда ҳам айб бор, мумтоз меросимизни ҳофизларга ҳам, халқимизга ҳам ҳали етарли даражада шарҳлаб бера олганимизча йўқ, - дедим.

—Ҳа, ҳа, гап мана шунда, айниқса асрлардан бери куйга солиниб, ижро этилиб келаётган ва ҳозирги кунда куй басталанаётган мумтоз шеърлар бир китобга жамланиб, таҳлил ва изоҳлар билан чоп этилса, куйловчилар ҳам, тингловчилар ҳам кўшиқдан кўпроқ баҳраманд бўлар эдилар.

Сўнг шундай китобларнинг нақадар зарурлиги ҳақида қизгин гапирдилар. Афсуски, бу муҳим орзу ҳали ҳам ўз «ижрочи»сини кутмоқда.

1982

ДАВЛАМ АРБОБИ ШАРОФ РАШИДОВ

Ҳофиз шарофати

1965 йилининг ноябри. Санд Шермухамедов бошлиқ Республика таржимачилик ишларини мувофиқлаштириш комиссияси мажлисида иштирок этар эдим. Менга мажлисдан сўнг Шароф Рашидов сизни кўрмоқчилар деган хабарни етказишди.

Мажлис тамом бўлиши биланоқ мен ул киши ҳузурига кирдим. Шароф ака мени қандайдир илиқ жилмайиш билан кутиб олдилар. Қўл сиқиб кўришгач, менга жой кўрсатдилар ва ўзлари ҳам ўтирдилар. Столлари устида менинг яқинда нашр қилинган «Ҳофиз Шерозий» китобим ётар эди.

—Бу китобни мен бир кечада ўқиб чиқдим,- дедилар китобга ишора қилиб. - Қизиқарли чиқибди.

Мен нима дейишимни билмай қолдим.

—Кўп яхши ишлар қилаётирсиз,- сўзда давом этдилар менинг ийманиб ўлтирганимни кўриб.- Бундан олдин ҳам Умар Хайём ҳақидаги китобингиз ва таржималарингизни ўқиган эдим.

Мен:

—Раҳмат, раҳмат,- дея олдим халос. Ул киши телефонга қўл чўздилар ва қандайдир рақамларни тера бошладилар. Телефондан овоз келди.

—Шермухамедовни танийсизми?- дедилар салом-аликдан сўнг.- Бу киши яхши ишлар қилаётирлар, мана яқинда Ҳофиз Шерозий ҳақида китоблари чиқди. Ўқинишли, фойдали китоб. Бундай асарлар ҳақида мақолалар бериб турсанглар ёмон бўлмас эди.

—Раҳмат, Шароф ака, менга хизмат борми?- дедим мен.

—Сизга хизмат — шундай асарларни кўпроқ ёзиш. Бундай китоблар халқимизга керак, халқимиз буларга ташна, ҳозирги ёзувчилар ҳам Фирдавсий, Ҳофизларни чуқурроқ билишлари керак. Мен китобингиз билан табриклар учун сизни кўрмоқчи бўлган эдим. Ишларингизга муваффақият.

Мен яна миннатдорчилик билдириб ўрнимдан турдим. Шу пайт бирдан миямга кўпдан ўйлаб юрганим бир фикр келди:

—Сиздан бир илтимос,- дедим.

—Ўтиринг, ўтиринг, марҳамат,- дедилар.

—Шарқ классиклари кутубхонасини нашр этсак. Унга араб, форс, ҳинд, хитой ва бошқа адабиёт намояналаридан шундай шоирларни киритсакки, уни ўқиган китобхон шу адабиётлардан баҳраманд бўлса.

Ул кишининг кўзларида ажиб кулгу, юзларида самимий севинч нури пайдо бўлди:

—Бу сизнинг илтимос эмас, бу бизнинг илтимос,- дедилар,- бу ишга киришинг, барча адабиётчи олимларни жалб қилинг, керак бўлса қарор ҳам чиқариб берамиз.

Мен жуда мамнун хайрлашиб чиқиб кетдим.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас «Совет Ўзбекистони» рўзномасида шарқшунос олим Абдуқодир Ҳайитметовнинг «Шарқ шеърятининг машъаллари» деган каттагина мақоласи босилиб чиқди. Унда менинг «Абдурахмон Жомий» (1963), «Саъдий Шерозий» (1964), «Ҳофиз Шерозий» (1965) деган китобларим ҳақида сўз юритилар эди.

Республикамиз раҳбарининг менинг ижодимга нисбатан бундай эътибор ва илтифоти, унинг олижаноблиги қалбимда сўнмас эҳтиром ва буюк ижодий қудрат кўзгаган эди.

Ҳофиз шарофати туфайли топган бу эътибордан мен ниҳоят даражада руҳланиб, яна сеvimли ишимга шўнғиб кетдим. Яна мақолалар, таржималар эълон қилдим, китобларим чиқди.

1970 йилнинг биринчи сентябрь куни эрта билан факультетда ўқишни бошлаб бергач, ректоратга йўл олдим. Дорилфунунга яқинлашар эканман не кўз билан кўрайки, даридан Шароф Рашидов билан бир неча марказқўм аъзолари ва дорилфунун раҳбарияти чиқиб келишар эди.

Мен гаққа тўхтаб ўзимни четга олдим. Аммо шу пайт менга кўзлари тушган Шароф Рашидов:

—Ҳа, домла,- дедилар-да, менга қараб юра бошладилар. Мен бориб салом бердим ва узатган қўлларини олдим. Машиналаригача мен билан гаплашиб бордилар. Яна китобларим ҳақида гапириб:

Мен сизнинг барча асарларингизни қизиқиб ўқиб бораман. Давом эттиринг, сизга муваффақият,- деб хайрлашдилар.

*Инсонга буюк куч — меҳру таважжуҳ,
Кичик илтифотдан кўнғил тоғ бўлув.
Ижодкорга эса, ун ва юз чандон,
Унинг ижод боғи тўқин боғ булув.*

1989

Таважжуҳ.

Бир куни марказқўмдан Барот Бойқобилов телефон қилиб деди:

—Шоислом ака, сизга бир хат бор, сизни қаердан топсам бўлади?

—Ўзим бораман.

—Йўқ, буни сизга ўзим олиб бориб топширишим керак, топшириқ шундай бўлган.

Эртасига идорада учрашдик.

—Мана буни сизга юбордилар, ўзлари съездга кетдилар,- деди Баротжон менга бир конверт узатиб.

Унда Шароф Рашидовнинг ўз қўллари билан ёзилган икки varaқли хат бор эди:

«Хурматли дўстим Шоислом Шомуҳамедовга,- дейилган унда,-23 январь мен учун энг қувончли кун бўлди. Шу куни мен «Шоҳнома»нинг муътабар сатрларини ўзбек тилида ўқишга муяссар бўлдим. Бундан 35 йил бұрун жаҳон поэзиясининг чўққиси бўлган бу нодир асарни форс тилида ўқиган эдим. Сўнгра 1973 йилда уни рус тилида ўқидим ва битмас-туганмас баҳра олдим. Мана ўзбек тилида ўқишга ҳам муяссар бўлдим.

Ўн йиллар мобайнида сизнинг заҳматингиз тўғрисида эшитиб юрардим. Мана энди эшитган хабарларим тўғри бўлиб чиқди, ҳалол меҳнатингиз учун минг бор ташаккур. Бундай шоҳ асарнинг таржимаси ҳар қандай ижод кишиси учун мураккаб имтиҳондир. Сиз бу мушқул имтиҳондан аъло ўтдингиз. Балли!

Мен сизга чин дилдан сизхат-саломатлик, янгидан-янги ижодий зафар, бахт-саодат, севинч-қувонч тилайман. Адабиёт шайдосининг битмас-туганмас ҳурмати ва ташаккурини қабул қилгайсиз.»

*Эҳтиром билан Ш.Рашидов
28.1.76. Тошкент ш..*

Мен уни ўқиб ажиб ҳолатга тушдим ва бир оз хаёлга толдим. Марказқўмдаги ўзларини менга яқин тутувчи баъзи ўртоқларга ўзим китоб юборган эдим. Улардан ҳатто «олдим, раҳмат» деган гапни ҳам эшитмадим.

Шароф акага эса, ҳаддим сигиб китоб ҳам юбормаган эдим. У кишидаги бундай нозик кўнгиллик, инсонга бўлган меҳру-муҳаббат манбаини Шарқ классиклари ижоди билан чуқур танишликларидан қилдирдим:

*Ҳеч ким кўтарилиб бўлмас раҳбар,
Агар у бўлмаса ранятпарвар.*

(Хусрав Деҳлавий)

*Муҳтожлик кўйида кўнгилни овла,
Юракка яқини маъқулни овла.
Бир дилча турмас юз лойхона Каъба,
Каъбада нима бор? Бир дилни овла.*

(Умар Хайём)

Техрон чиройлими Тошкентми?

1976 йилнинг баҳори. Мен Эрондан Фирдавсий мукофотини олиб қайтдим. Барча газеталар, телевизор ва радиода бу ҳақда халққа хабар беришди.

Энди мен Шароф Рашидовга ахборот бермасам бўлмас деган қарорга келдим ва кўнгироқ қилдим. Эртасига мени қабул қиладиган бўлдилар.

Мен Эрондан олиб келган китобларимдан Фирдавсий «Шоҳнома»сини олиб бордим. Хоналарига кириб саломлашгач, китобни қўлларига бердим. Китоб асл матн, унинг инглиз тилига таржимаси билан мусовий қилиб босилган, ҳар икки саҳифа ораси рангли суратлар билан безатилган эди. Китобни катта қизиқиш билан варақлаб чиқдилар-да:

—Шундай китобларни бизда ҳам чиқариш керак,- дедилар.

—Яхши бўларди,- дедим мен ва Эронда академик А. Пиатровский билан менга Фирдавсий мукофотини топшириш маросимлари ҳақида, Эрон бўйлаб ўн беш кунлик саёҳатимиз хусусида ҳикоя қилиб бердим. Сўзларимни эътибор ва мамнуният билан тинглаб «яхши, яхши» деб ўлтирдилар-да, суҳбатимиз охирида биргина савол бердилар:

—Техрон чиройлими, Тошкентми?

—Тошкент, албатта ўз шаҳримиз,- дедим мен шошиброқ ва бир оз ўйлаб қўшимча қилдим,- Техрон ҳозирги машиналарга тортик қилиб қолган. Уларнинг ўзлари ҳам уни «Катта гараж» дейдилар, Исфаҳонни «Катта мачит», Шерозни «Гуллар ва булбуллар шаҳри» деб аташар экан.

Жилмайиб кулиб қўйдилар. Хайрлашдик.

Йўлда қайтатуриб ўйланиб қолдим: «Доим фикри-зикри Тошкентни обод қилиш, дунёнинг энг катта шаҳарлари қаторига кўтариш бўлган одамга унинг хизматларини ёл этиб,

илиқроқ гаплар айтсам бўлармиди?! На чора унақа кўнгил топишларга ўрганмаганман-да. Тўғри сўзлик одат».

Шунда Навоий ҳазратларининг бир байтлари дилимда айлана бошлади:

*Табиатда ҳар неки, одат ўдур,
Чу эскирди одат табиат ўдур.*

МУФТИЙ ЗИЁВУДДИНХОН ЭШОН БОБОХОН ҒИЛЛАРИ ТАВАРРУК БОБОХОН ҶУЪЛИ

«Юрармен халқ ичинда...»

Муфтий Зиёвуддинхон Эшон Бобохон ғиллари таваррук таваллуд кунларига 90 йил тўлиши муносабати билан ёднома-лар мажмуаси тайёрланаётган эди.

Тошкент Давлат шарқшунослик институти муаллимаси Мухлисахон менга:

—Домга, сиз ҳам адамлар билан ишлагансиз, кўн бирга бўлгансиз, бирор мақола ёзиб берсангиз,- дедилар. Мен ваъда бердим-у, аммо нимадан бошлашимни билолмай юрдим. Ма-на, орадан 6-8 ойлар ўтди. Мен ваъдамни унутмаган бўлсам-да, қаламим ҳеч юришмас эди.

Бир кўни икки укам — қурувчи Шомансур ва шифокор Убайдуллолар мени кўргани келишди.

Соғинишган эканмиз, аллавақтигача суҳбатимиз совимади. Сўз савоб ва гуноҳлар, тавба ва тазарруъ мавзуйига келганида, Убай-дулло Зиёвуддинхон ибни Эшон Бобохон ҳазратларини эслади:

—Мен бир кўни сизнинг уйингизда ул кишининг суҳбатларини олишга мушарраф бўлганман, — деди. — У вақтда намоз ўқимас эдим. Шу ҳақда гап кўзгалганда, мен у кишига: — Биз сизларнинг этакларингизга маҳкам ёпишиб кетаверамиз, зора худонинг ўзи кечирса, — дедим. Шунда у киши:

—Бизнинг этагимизга кўп ҳам ишонаверманг, биз ҳам ху-донинг гуноҳкор бир бандасимиз, сиз одамларга шифо бахш этиб, халқнинг савобини олаверинг, — дедилар.

Мен бу гапни эшитар эканман, Зиёвуддин қори акамиз (ул киши ўспиринлик чоғларидаёқ 32 пора Куръони Каримни ёд олиб, дилларига жо қилиб, қориликка ўтганлари туфайли бо-болари ва оталари «қори» дейишар, биз яқин кишилар ҳам ул мўътабар зотни шундай атар эдик) бўй-бастлари, зоҳиру бо-тинлари билан кўз ўнгимда намоён бўлдилар. Ҳа, ул жаноб диний ва дунёвий илмлар соҳасида баркамол олим, катта амалдор, яъни Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонларининг муфтийси бўлатуриб, шундай камтарин, камсуқум, ўзларини ниҳоят ҳокисор тутадиган бир инсон эдилар. Ўзлари ҳам бар-чага умид бахш этиб, доимо халқ ичида бўлар эдилар.

Бу ёзаётган мақолам ёднома бўлгани туфайли, энди ул киши билан иш юзасида баъзи учрашувларим лавҳаларини эслаб ўтай:

1970 йил баҳорида Диний ишлар бошқармасининг бошлиғи Ўзбекхон Рустамов кўнгироқ қилиб:

Шоислом ака, шу йилнинг кузида Тошкентда мусулмон мамлакатларининг Тинчликни ҳимоя қилишга бағишланган конференцияси бўлади. Ташкилий кўмита тузилган, кўмита раиси Зиёвуддинхон Эшон Бобохон ўғиллари, сиз ҳам унга аъзосиз. Бугун соат бирда кўмита мажлиси бўлади. Хаста имомга, диний назорат идорасига борсангиз, - деди.

Соат ҳам 12 дан ошган экан, секин йўлга тушиб, етиб бордим. Уфадан, Махачқалъадан ва бошқа жойлардан келган муфтийлар билан йиғилишиб, гаплашиб ўтиришган эканлар. Мен ҳам санолашиб, суҳбатга қўшилдим. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас барчамизни кўшни хонага таклиф этишди. Дастурхон тузалган стол агрофига ўлтирдик, бир пиёла чой устида мажлисимиз бошланди. Кейинги мажлисларимиз ҳам шундай, доим дастурхон устида, аммо қизгин ўтганди.

Айниқса, бир мажлис ёдимда қолган. Унда конференцияни молиявий таъминлаш масаласи кўрилган эди.

Барча муфтийлар ўз имкониятларига қараб пул ажратишди. Аммо Уфа муфтийси ҳеч нарса ваъда қилмас эди. Унга ҳар тарафлама ёндашиб, бир неча бор мурожаат этилса ҳам, ҳеч ён бермай:

— Курабиз, Уфага қайтғоч маслаҳатлашиб, бир нима ажратарбиз... — деяверди. Махачқалъа муфтийси эса:

— Бизнинг банк ҳисобимизда мунча бор, керак бўлса ҳаммасини берамиз, - деди.

Шу пайт овқат келиб қолди. Бир оз гапдан тиндик. Сўнг иш ҳақидаги гаплар яна аста-секин давом этди. Қори акам босқичлик ва лутф билан яна маблағ ҳақида, баъзи қатнашчиларнинг йўл ҳаражатлари, меҳмонхоналар ва меҳмондорчилик чиқимлари ҳақида гапирдилар.

Менинг эсимга Абдурахмон Жомийнинг Ҳотам Той ҳақидаги ҳикояти тушиб қолди. Мен уни қисқача қилиб сўзлаб бердим:

— Ўзингдан ҳам сахийроқ кишини кўрганмисан? — деб сўрашибди бир кун Ҳотамдан:

— Ҳа, — деб жавоб берибди у. — Бир кун овда юриб, кеч кирди. Мен бир деҳқоннинг уйига кўнишга мажбур бўлдим. У кўй сўйиб гўштини қовуриб келди. Мен ўзим яхши кўрган

жойини олиб едим. Бир оздан кейин яна худди шундай гўшт келди, едим. Бир оздан кейин яна ва яна, хуллас беш маротаба қайтарилди. Эрта билан хабар топдимки, мезбоннинг беш қўйи бор экан, у ҳаммасини сўйиб, мен ёқтирган жойини пишириб келтирган экан.

—Сиз ҳам унга мукофотлар бергандирсиз,- дейишибди эшитганлар.

—Ҳа, мен 50 қўй ва 50 туя бердим, аммо у мендан кўра саховатлироқ эди, чунки у бор нарсасининг ҳаммасини менга тортиқ қилди, мен эсам бойлигимдан бир қисмини бердим, холос.

Ҳикоямни тугатар эканман Уфа муфтийсига юзланиб дедим:

—Махачқалъалик муфтий жаноблари Ҳотамдан ортиқ саховат кўрсатдилар, ҳаргиз сиз бул кишига етолмасиз, чунки бутун Россия мусулмонлари сизга қарайдилар, банкдаги пуяннинг бир қисмини берсангиз ҳам бўлади.

—Ҳа, Москванинг ўзидаги мусулмонлар ҳам жуда саховатли, — дедилар қори ака гапга яқун ясаб, юмшоқлик билан. Ленинград мачитининг ҳам тушуми яхши.

—Курабиз, курабиз,- деди Уфа муфтийси яна. Лекин кейинги мажлисга анчагина маблағ ўтказиб келди.

Конференция кунни ҳам етиб келди. Шу орада Миср Президенти Жамол Абдул Носир оламдан ўтган эди. Конференция уч қорининг саҳнада баданларни жимирлатиб, дилларга ларза солгучи хушовоз ва юксак қироат санъати билан қилинган тиловатлари билан очилди.

Қори акам араб тилида Қуръони Каримдан ва Ҳадиси шарифлардан ишончли далиллар келтириб, урушни ҳаром эканлигини далиллаб шундай гўзал ва мазмундор маъруза қилдиларки, барча мамлакатлардан келган ислом пешволарига маъқул тушди ва кейинги нотиқларнинг барчаси Қори акам маърузаларига мурожаат этиб, ундан тазминлар қилмай ўтолмадилар.

Бу маърузадан сўнг Ўрта Осиё мусулмонлари муфтийси Зиёвуддинхон Эшон Бобохон ўғилларининг асримиз ислом арбоблари пешволаридан эканликларини барча тан олди.

Маърифатимизга ҳам катта ҳисса қўшган Машруъхон ота деган бир отамиз бўлар эдилар. Ул кишини феъл-атворларига қараб, Машрабхон ота дердим.

Ул зотнинг ота-боболари ўзбек зиёдиларидан бўлиб, уйлариди шахсий кутубхоналари бор эди. Шўролар даврида одамларгина эмас, китоблар ҳам қувғинга учратилиб, қатагон қилинган пайтларда оталари кўрқиб, китобларнинг бир қисмини сува оқизиб ва бошқа йўллар билан йўқ қилишга киришганларида Машрабхон ота ўспирин экан. Ул киши ўзларига яхши кўринган китобларни томга олиб чиқиб, беркитиб қўяверибдилар, бир амаллаб анча ноёб қўлёзма ва тошбосма китобларни сақлаб қолибдилар. Булар орасида Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Бедил китоблари, ва айниқса, Алишер Навоий қўлёзмалари мавжудлигини ҳисобга олсак, отанинг маданиятимиз олдида қандай қанча жасорат кўрсатганини куз олдимиёзга келтира оламиз. Яъни, қўлёзмалар орасида Алишер Навоийнинг ўз котиби Абдужамил Когил қўли билан битилган ва Навоийнинг ўз назиридан ўтган, ниҳоятда муътабар китоби ҳам борлигини билсак, печонлик буюк хизмат бўлганини шубҳасиз атамиз. Бу қўлёзмадан кейинги тақдирига бир оз тўхташиб ўтсак, фиксимиз яна ҳам ойдинлашади. Машрабхон ота 80 тарадан ошган, ширин суз, оққўнғил, ҳалол ва суҳбатлари ширин, покиза одам эдилар. (У табаррук ота 101 ёшида оламдан ўтдилар). Китоб тақдирини мен эсимда қолганича ҳикоя қилиб берам:

Хуллас, Машрабхон ота Навоийнинг мазкур девонини бир қийинчилага туғиб, Шарқшунослик институтига олиб борган эди. У ерда китоб хариш қилувчи ҳайбат туғунини ўртага қўйиб олиб, ҳаммалари ҳану манг бўлиб қолганлар. Шундай қимматбахо қўлёзма...

Унинг баҳоси йўқ эди... Аммо ўша вақт китоб баҳосини йўриқномасининг энг юқори баҳосини белгилаб 3000 дан 5000 гача берса бўлади деган қарорга келинган. Энди китоб нархатини бошқа ҳолатда ўлтирган Машрабхон отага айтиш керак эди. Бу вақтда институтда эски мактаб-мадрасаларда таълим олган устозларимиз, ажойиб олимлар А. Расулов, А. Муродов, Шорасул Зунун, Юнусхон домла, Лазиз Азиззода ва бошқалар ишлар эдилар. Чикиб айтиш вазифаси шулардан бири (Расулов домла бўлсалар керак)га тушган. Уч киши чиқиб кетар эканлар домлалардан бири:

— Абдуфатох, бирданига шунча пулни айтиб юборманг, юраклари ёрилиб кетмасин, пастроқдан савдолашиб чиқинг... деган.

Бу гап ҳаммаларига маъқул тушган ва:

— Савдолашиб олинган нарса ҳалол бўлади, — дейишган.

Абдуфаттоҳ Расулов домла чиқиб:

—Машруъхон ака, китобингизга 500 сўм баҳо қўйилди, нима дейсиз?

—Майли, ман розиман.

Абдуфаттоҳ домла ҳайратдан лол бўлиб, қайтиб кирашлар ва:

—Иш пачава бўлди, мен 500 сўм деган эдим, бирдан кўниб қўя қолдилар, - деганлар.

Барча пушаймонда қолган, нима қилишни билмай, институт китобдори Муниров Қавомиддинни чиқаришган. Ул киши чиқиб:

—Бекор кўнақолибсиз, қайтариб олинг, китобингизнинг баҳоси ўн баробар ортиқ, менинг ўзим олиб бераман, - деганлар.

Аmmo Машрабхон ота:

—Мен лабзимдан қайтолмайман, савдода лабз битта бўлади,- дея кўнмаганлар.

Муниров кассирни чақириб 500 сўмни олиб беришга мажбур бўлган. Машрабхон ота пулни эса олиб келиб токчадаги китоблардан бирининг орасига солиб қўйганлар (ул вақтда, тасаввур қилингики, 100 сўмга мингта нон берар эди).

Қори акамиз Машрабхон отани ҳурмат қилар ва ҳафтала бир-икки бор хабар олиб турар эдилар. Бир кун уйларига кириб, ҳол-аҳвол сўрашгач, буюк муҳаддис Имом ал-Бухорий жанобларининг мақбара ва мачитлари таъмирланаётгани ҳақида гап кетди. Машрабхон ота ўринларидан туриб токчадаги китоблардан бирини оладиларда китоб орасидан ўша 500 сўмни чиқариб:

—Қори, мана шуни ҳам олиб бориб ишлатинг, мендан ҳам бир нарса қўшилсин, - дейдилар.

—Йўқ, егарли маблаг бор, —дейишларига қарамай:

—Оласиз, ишлатасиз,— деб туриб оладилар.

Қори ака олишга мажбур бўладилар. Кейинчалик, юбилей ўтганидан сўнг Қори акам ул кишини Самарқандга Имом ал-Бухорий мақбараларига олиб бориб, зиёрат қилдириб келдилар. Зиёрат вақтида Қори акам Машрабхон отага:

—Сизнинг нулингиз, мана, мачит томи туңукасига қўшилди, - деганлар.

Машрабхон ота Самарқанд сафаридан жуда мамнун қайтдилар. Бир кун Кўкчада Машрабхон ота жума номозидан кейин бизникига кириб, анча суҳбатлашиб ўлтирдилар.

Менинг пулим ҳам том тунукасига қўшилибди, - деб гапирганларида, худди йўқолган қўғирчоғини топган боладек кўзлари ёниб, юзлари нурланиб кетгани ҳамон кўз ўнгимда.

Бизнинг отамиз Мулло Шомахмуд Шоаҳмад ўғиллари 1929 йил январида вафот этганларида катта ўғиллари—мен энди 6 дан 7 ёшга қадам қўяётган эдим. Ул киши Тошкентнинг Бўржар ариги ёқасидаги қабристонга дафн қилинган эдилар, у жойлар бузилиб, ёнига меҳмонхона тушган, атроф қабристон эса текисланиб боғ қилиб қўйилган эди. Мен 8 йилдан ортиқ аскарликда, урушларда бўлиб, қайтиб келганимда, отам қабрларидан нишон ҳам қолмаган эди. Бу ҳолдан мен қаттиқ эзиллиб юрар эдим.

Бир кун суҳбатлашиб ўлтириб, бу изтиробларимдан Қори акамни хабардор қилдим ва:

— Бизки, ота-боболаримиз қабрларини зиёрат эта олмасак, болаларимиз ҳам шундай бўлиб ўсадилар-да, — дея афсусландим. — Кўкча қабристонидан хилхона ажратиб, ул кишининг хоки покларидан бир қисм олиб келиб, рамзий қабр қилиб қўйсам, биз ҳам, болаларимиз ҳам зиёратга чиқиб турсак, волидаи муҳтарамамизнинг кунлари етганда, ул кишининг ёнларига қўйсак бўлмасмикан? — дедим.

— Мумкин, бу ҳадисда ҳам бор, - дедилар қори акам ва бир оз ўйланиб, тоқчадаги Имом ал-Бухорийнинг Ҳадис китобларига ишора қилиб, араб тилида бир ҳадисни қироат қилдилар.

Унда бирор кишининг жасади ё хоки ўз васияти бўйича ёки фарзандлари истагига биноан азиз авлиёлар қабри атрофига олиб келиб қўмилиши мумкинлиги ҳақида сўз борар эди.

— Бу ерда азиз бир зот — Шайх Зайниддин бобо макон тоналлар, шу зоти олий ҳузурлари орзусида сизнинг истагингиз бажо келтирилиши мумкин.

Шундай қилиб, фатво олинди ва ўғиллари Шамсиддинхон ҳамда Кўкча масжиди имом хатиби Пўлат Қори ёрдамларида жой танланиб, биз Шайх Зайниддин бобо қабрлари оёғида зиёратгоҳга эга бўлдик.

Муқаддас мусулмончилигимиз учун, дину эътиқодимиз учун қийин-қистовли замонларда Қори акамиз халққимизга тоғдай таянч бўлиб туриб бердилар. Зеро, ул муҳтарам зот имкон борида ўлкамизда мусулмончиликни, мусулмонлар орасида эса, иймон-эътиқодни мустаҳкамлашда кўп фидойилик

кўрсатган, ислоний маърифатимиз ва демак, маънавиятимизнинг улуг арбобларидан эдилар.

Шундай одамлар туфайли ҳар дилда сўнмас эътиқод, деярли ҳар уйда Қуръони Карим сақланиб қолди, туғилган чақалоқлар қулоғига азон айтилиб, исм кўйилди, тиши чиққан бола «бисмиллоҳир-раҳмонир-роҳим» деб нон тишлашга ўргатилди, ўғилларимизнинг кўли ҳалолланиб хуфъя ё ошкор тарзда тўйлар ўтказилди, оталаримиз ўлиги жаносиз кўмилмади, улар қабри Қуръон тиловатисиз зиёрат қилинмади. Оллоҳга шукрим, ўзбек халқи қанчадан-қанча қиргинбаротларга қатагонларга қарамай, иймонини ҳам, урф-одатларини ҳам, метин эътиқодини ҳам, Қуръони Каримини ҳам йўқотгани йўқ.

Кори акамиз тўғрисидаги хотираларга келсак, ул киши менинг хаёлимда, хайр-эҳсонли, садоқату оқибатли, меҳру шафқатли, доимо яхшиликка далолат қилувчи бир авлиё сифатида ёвдаланадилар.

Ул муҳтарам зотда шоирлик иқтидори ҳам бир қалар ривож топган эди. Мен ёдномани ул кишининг 70 ёшларига бағишлаб, Футуҳий таҳаллуси билан ўз дафтарларига битиб кўйган муҳаммасларидан тўрт банд келтириш билан тугаллашни лозим кўрдим:

М у х м м а с

*Азизлар, келди менга кексалик ёши, салом айлаб,
Эгилдим, ган бериб, таъзим ила қаддимни лом айлаб,
Яшармен истироҳат боғида тун-кун мақом айлаб,
Асо илгимда, гул термоқ учун кирдим хиром айлаб,
Нахуш умрим ўтар бунда гул узмоқни давом айлаб.*

*Шарафли кексалик даври, ҳурматим, билдим, баланд этди,
Ҳамма катта-кичик эл қайда бўлсам ҳам писанд этди,
Қарилик завқу шавқин лаззати комимни қанд этди,
Сўзимнинг ҳикмати заҳматкаш элни баҳраманд этди,
Юрармен халқ ичинда ҳар маҳал ширин калом айлаб.*

*Улуг ёшга етурди тўғрилиқ ҳам сабру бардошим,
Чимирмасмен ёмону яхши сўзга мутлақо қошим,
Тўлиқ етмишга етмуш, ўйласам, меҳнат билан ёшим,
Ташаккур қанча қилсам, шунча камдир мен эғиб бошим,
Қилдурман яхши ният, яхши ишлар эҳтимом айлаб.*

*Неча дардлар ҳужум этса, кўнгилларни қилиб вайрон,
Қаноат маҳрамим бўлди, ганимларни этиб ҳайрон,
Гуруру кибру васфдан узоқ тутдим ўзни ҳар он,
Футухий, назм айла, танангда токи бордир жон,
Билурсан гар, неча ёзган билла бўлмас тамом айлаб.*

✽ 1998

**РЕСПУБЛИКАДА ХИЗМАТИ
ХИРАМАТГАЖ ФАЖ АРБОБИ
ОДИЛ МУХТОР**

Парвона инсон

1988 йилнинг 24 январи. Уралогия соҳасида Республика-мизнинг етакчи олими, медицина фанлари доктори, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Одилхон Мухторов уйида 30-40 киши йиғилишган. Уларнинг ҳам учдан бири хонанда ва созандалар.

Бу ажойиб одамохун шифокор мусиқага ўч ва шеърият шайдоси бўлиб, бундан бир неча кун илгари мусиқанинг инсонларни даволаш хусусиятлари ва мақомлар ҳақида ойнаи жаҳонда суҳбат ҳам ўтказган эди.

Бу кун унинг табаррук олтмиш ёшга тўлган куни. Уни табриклашга чин дилдан интиланган, жарроҳ шифокор кўлидан нажот тоналган санонига етиб бўлмас... Аммо улар беҳабар. Камтарин олим катта юбилей тантаналари ўтказишга розилик бермади. Уйда, асосан, қариндош-уруғлар ва энг яқин дўстлар йиғилишган.

Одилхон ва рафиқалари Муқаддамхонлар тенгдошлар. Улар талабалик йиллари севишиб, бир-бирларига ғазаллар битишиб, турмуш қуришган. Уларнинг самимий ширин ҳаётларига ҳамманинг ҳаваси келади. Мана ҳозир ҳам улар тоза очилган бир жуфт гулдек яшнаб ўлтиришибди. Мен кўнчилиكنинг кайфиятини ифодалаб:

—Одилхон, сизга олтмиш эмас, унинг ярмини бериш мумкин, Муқаддамхон иккалангиз ёшингизни қўшиб олтмиш йиллик қилмоқдасизлар, - дедим ва қуйидаги мисраларни ўқидим:

Одил Мухтор, қандай миш-миш?

Гуё сизга олтмиш эмиш!

Пичоғингиз ҳали кескир,

Ғайратингиз ундан ўткир,

Инсонларга соғлик бериб,

Соғлик — вақтичоғлик бериб,

Олқиш олган паҳлавонсиз,

Ҳам кекса, ҳам навқиронсиз.

Куй шайдоси, қувноқ ёшсиз,

Олтмиш эмас, икки ўттиз.

Яхшиликка заво.т йўқдир.

Яна олтмиш яшанг, доктор.

Аммо, минг афеуски, шодлигимиз узоққа чўзилмади. Мазкур йилнинг баҳорида шум хабар келиб қолди. Бутун умрини одамлар ташвишига бағишлаган, элга зарур шифокор Одил Мухтор ўғли иш кўни охирида тўсатдан вафот этган эди.

Юзлаб инсонлар ҳаётини сақлаб қолишга қурби этган моҳир кўллар эндиликда жонсиз чўзилиб ётарди. Ҳаёт ошиғи, шеър муҳаббат шайдоси энди юмшоқ табассум ила лол ётарди.

Мен тепасида нолон турар эканман, Абдурахмон Жомий ҳазратларининг қуйидаги қитъаларини кўнглимдан ўтказиб, бу оғир жудалиқдан таскин излар эдим:

*Ёнингдами ўшал сен туғилган кун,
Бирча хандон эди, сен эса гирён.
Шундай яшагилки, кетар чоғингда,
Бирча гирён қолсин, сен эса хандон.*

Оламда қиёмат кўпди, кўча куйга одам сифишмай кетди. Неча кунгача унинг эшиги томон одамлар оқими тинмади.

Мен аламинини қаламдан олиб икки марсия ёздим. Улардан бири — қабри тепасида ёзилган мувашшаҳда унинг қиёфасини гавдалантирмоқчи бўлдим:

*Осуда ётинг, эй жонона Инсон,
Донм одамларга парвона Инсон.
Инсонга фидойи, мардона Инсон,
Лайлатул қадрдек афсона Инсон.
Хаста одамларга дармона Инсон,
Одобу илмда дурдона Инсон,
Нур истаб келамиз бунда, Одилхон,
Кўнглилар вайрона, диллар нигорон.*

1988

НОЗИМ ҲАҚИМАТ

Олтмиш эмас, икки ўттиз...

Мен Нозим Ҳикмат шеърлари билан урушдан кейинги йилларда танишган эдим. У вақтда ўзбекчага таржималари кам бўлса керак, уни кўпроқ рус тилида ўқигандим.

—Буюк инсон ва поэтик ҳаёл шоирнинг ўзини 1958 йил Тошкентда ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари Конференциясида учратишга муяссар бўлдим.

Конференцияда Нозим Ҳикматнинг ҳозир бўлиши интирокчиларда алоҳида кайфият ва интиёқ яратган эди. Барча бу матонатли курашчи, ўтли мисралар муаллифи ҳақида гапирар, бир-бирига кўрсатишар, Нозим Ҳикматни кўрдигими, деб сўрашар, унга ҳайрат ва ҳавас билан боқишар эди.

Унинг ўзбекистонлик дўстлари — Ғафур Ғулوم, Ойбек, Шайхзода, Миртемир ва бошқалар билан кучоқ очиб кўришгани, улар билан самимий суҳбатлар қургани, Ғафур Ғулум уйида меҳмон бўлгани эсимда.

Баланд бўйли, қомаги келишган, мовий кўзлари доимо қулиб турувчи, очиқтабиат, умумий кўриниши ҳам, хулқи ҳам, фикрлари ҳам гўзал инсон ҳали-ҳали кўз ўнгимда порлоқ чехра билан тургандек.

Шу конференцияда яна бир эсда қоларли ажиб учрашув бўлиб ўтган эди.

Мен ироқлик шоир Муҳаммад Солиҳ билан Нозим Ҳикмат урталаридаги учрашувни кўзда тутганим. Муҳаммад Солиҳ Баҳрул-улум ҳамда ўзининг инқилобий аолияти учун узоқ йиллар қамоқда ётган эди. Ҳар икки маҳб: қамоқхонада туриб бир-бирлари билан мактуб ёзишар эканлар. 1958 йил октябрда Ироқ инқилоби натижасида озод этилган Муҳаммад Солиҳ тўппа-тўғри Тошкентга йўл олган ва 1-2 кун кечикиб бўлса-да, бу конференциясига етиб келган эди. У мажлис вақтида кириб келди ва президиумга таклиф этилди. Саҳнада икки жафоқаш, аммо метин иродалари синмаган инқилобчи шоирлар бир-бирларини бағирларига босганларида бутун зал оёққа турди, Навоий театрини қарсақлар зарби тўтиб кетди.

Адабиёт ва санъат нашриётимиз жамоаси Нозим Ҳикмат билан учрашишни жуда-жуда орзу қилишарди. Нашриёт директори Насрулло Охундий Нозим Ҳикматнинг розилигини олишга муваффақ бўлганлигини эшитиб, барчамиз хурсанд бўлдик. Учрашув куни буюк шоирни нашриётга олиб келиш-

чиқолмаслиги маълум бўлди. Аммо нашриётимиз йигитлари, биз қўлимизда кўтариб олиб чиқамиз, деб туриб олдилар.

Нозим Ҳикмат иккиланиб ва хасталигидан афсусланиб, ўзини кўтариб чиқишларига рози бўлмай, галати бир ҳолатда турар эди. Биз ҳаммамиз бу иш табиий бир ҳол ва бизнинг йигитларга фақат мамнунлик бағишлаши, улар учун бу иш шараф ва шоирга самимий эҳтиром эканлиги ҳақида гапирганимиз сайин у қизарар, ўзини ўнғайсиз сезар эди. Уни жони ҳолига қўймай, бу ишга кўндирдик.

—Ҳеч қачон одамлар кучидан фойдаланмайман деб ўйлардим, -- деди у.

Биз ҳаминимиз кулиб юбордик ва бу гап ҳазилга йўйилди. Бу воқеа барчамизни анча яқинлаштириб ҳам қўйди.

Учрашувда нашриёт директори Насрулло Охундий, нашриёт бош муҳаррири ёзувчи Ҳаким Назир, бўлим мудирлари Мамарасула Бобоев, Рустам Комилов, Озод Шарафутдинов, Шариф Толипов ва бошқалар қатнашгани эсимда. Мен ҳам у вақтда нашриётнинг Шарқ адабиёти бўлимига мудирлик қилар эдим. Учрашув ниҳоятда эркин ва самимий ўтди.

Бу ажойиб инсон билан иккинчи учрашув менинг учун қутилмаганда Москвада юз берди.

1962 йил январда Москвага, Фанлар академияси Шарқ-шунослик институтига илмий иш билан борган эдим. Институтга келиб, Нозим Ҳикмат билан учрашув ҳақидаги эълонга кўзим тушди. 20 январь кuni айтилган соатда институт залига келиб, охиридан иккинчи қаторга ўлтирдим.

Учрашув шоирнинг олтмиш ёшига бағишланган экан.

Кўп йиллик қамоқлар, зиндон азоблари, кураш, исён йиллари шоир соғлигини олиб кетган бўлса-да, у ўзини тетик тутар, қомати рост, кўзларида ғайрат ўти чақнар, юраги қаттиқ хаста бўлса-да, ранги тоза, фикри тиниқ, сўзлари ёниқ эди.

У вақтда менга олтмиш сони жуда кекса одамни англатар эди. Шунинг учун бўлса керак, Нозим Ҳикматга нисбатан берилаётган олтмиш сўзи менга ўз ҳақиқий маъносини йўқотгандек, ғайритабиий туюлди ва миямда олтмиш, олтмиш, олтмиш эмас, миш миш сўзлари айлана бошлади ва:

Нозим Ҳикмат, сизга олтмиш?

Олтмиш эмас, бу гап миш, миш...

деган мисралар туғилди.

Мен ён дафтарчамни чиқариб, ёза бошладим, кичик бир табрик шеъри пайдо бўлди.

Мен сўз олиб, чиқиб табриклайми, йўқми деб иккиланиб ўлтирдим. Ёнимда институт илмий ходими, ҳозир филология фанлари доктори Георгий Гирс ўлтирар эди. У кишига маслаҳат солдим.

У эса, менга маҳкам ёпишиб олди ва «чиқ, чиқ» деб кўймади. Табриклар охирига қолган эди, сўз сўраб президиумга хат юбордим. Сўз беришармикан, йўқми деб ўлтирган эдим... Бир маҳал Тошкентдан деб мени чақириб қолишти. Мен русчалаб бир неча табрик сўзларини айтдим, ўзбек халқининг унга самимий муҳаббати, Ўзбекистонда унинг асарлари севилиб ўқилиши, Ўзбекистонлик дўстлари шоир юбилейини яхши кутиб олганлари ҳақида гапирдим. Шеърнинг маъносини русчалаб айтиб бердим-да сўнг:

—Бу сўзлар шеърга солинса, ўзбек тилида шундай эшитилади, — деб, Нозим Ҳикмат тушунсин учун шошилмай ўқий бошладим:

*Нозим ака, Сизга олтмиш?
Олтмиш эмас, бу гап миш-миш.
Дилда ғайрат, дилда олов,
Қаламингиз ҳали бедов.
Қайнар ижод, навқиронсиз
Олтмиш эмас, икки ўттиз.
Ижодингиз оламдек кенг
Саховатда кўёшга тенг.
Қариликдан қочинг деймиз,
Яна кўп нур сочинг деймиз,
Ўзбеклардан йўллаб салом,
Табрик сўзин дер Шоислом:
Қир йигитлик муборақбол
Икки олтмиш яшанг, Устод!*

Шоир диққат билан тинглаб, ўрнидан туриб мен томон кела бошлади. Мен ҳам у томон юрдим.

—Соғ ўл, ўғлон, соғ ўл! - деб мени бағрига босди.

Эртаси институтга келганимда, учрашув ҳақида катта деворий газета илиғлик турар, унинг тепасида бондан оёқ катта ҳарфлар ила сарлавҳа қилиб «Не шестьдесят, а два раза тридцать» деб ёзиб кўйилган эди.

Бундан мен Нозим Ҳикматнинг нечоғлик мамнун бўлганлигини англадим.

АКАДЕМИК ОБИД СОДИҚОВ

Академик Обид акамик

Мен дорилфунунда ўттиз йилча раҳбарлик лавозимларида хизмат қилган бўлсам, шу давр мобайнида беш-олти ректор билан бирга ишлашга тўғри келди. Уларнинг ҳаммалари ҳам урушдан кейинги оғир йилларда дорилфунун қадини ростлаш, уни кенгайтириш, моддий ва маънавий қиёфасини расоликка, камолотга етказиш учун қўлларидан келганча курашдилар. Ректорларнинг иш услублари ҳар хил, маънавиятлари турли даражада эди. Улар орасида ташкилотчилик кўчасидан ўтмаган, халқ табири билан айтганда «икки бузоққа пичан айиролмай шэн», бутун ишни муовинлари елкасига ортиб ўзи ялло қилиб юрадиганлари ҳам, ва аксинча, ҳеч кимга ишонмай, барча ишни ўзим қиламан деб, лекин уддасидан чиқолмай, тажанг бўлиб, хизматчиларига заҳар сочиб юривчилар ҳам бор эди. Бундайлар ҳақида халқимиз: «Мулла Ҳасаннинг тиними йўқ, қилган ишининг унуми йўқ» дейди.

Мен сўз юритмоқчи бўлган ректор бу икки тоифага ҳам ўхшамас, иккисидаги ижобий фазилатларни синтез қилолган, яъни ўзида мужассамлашгиролган, жуда хушфёъл одам эди. Унинг доимий табассуми ҳаммага манзур бўларди. Кўча-кўйда дуч келиб қолсангиз ҳам, ишхонасида учрашсангиз ҳам ҳаминша илқ табассум билан сизни қарши оларди. Қўл остидагилардан биронтаси нотўғри иш қилиб қўйган тақдирда ҳам тажанг бўлмас, кулибгина енгар эди. Кўпларга шу кулгининг ўзи старли бўлар, энг қаттиқ танбеҳдан ҳам ўтиб кетарди. Кулги тўғридан-тўғри айтиш қийин бўлган гапни аския, ҳазил воситаси билан айтиб олиш имконини берарди. Масалалар муҳокамасида жиддий ва юракдан сўзлар, аммо шу орада кимдир бир бемаъни гап айтиб қолса, ё аҳамиятсиз майда масалани орага солса, бошқалардек жаҳдан ловуллаб ёниб кетмас, нодон устидан хахолаб кулиб юборар эди. Ҳатто гапирган одам ҳам ўз хатосини дарров тушуниб, изза бўларди. Чунки бу кулги мерганнинг ўқидек нишонга тегар ва ўткир зехн, сергак фаҳму фаросат билан воқеанинг туб моҳиятини очиб ташлар эди.

Ҳамиша яшнаб, кулиб турувчи, завқ-шавқли бу қувноқ одам энг қадимий ва энг сеҳргар фан — кимё илмининг давримиздаги йирик арбобларидан бири Обид Содиқов эдилар.

Ул кишининг илмий ва ташкилотчилик қобилиятлари халқимизга маълум. Юзлаб, минглаб шогирдлари қалбида офтоб-

дек ёрқин чеҳралари доимо нур сочиб туради. Алломанинг эл-юртимиз олдидаги хизматлари тан олинган, мартабалари баланд, унвонлари улуг эди.

Содиқжон ўғли Обиджон 1913 йилнинг 15 ноябрида Тошкентда таваллуд топган. Алишер Навоий номли тўлиқсиз ўрта мактабни тугатгач, этиқдўзлик ҳунарини ўрганиб, тирикчилик йўлига кирган. Аммо илм-фанга бўлган қизиқиш бу ҳунарманд йигитни Ўрта Осиё дорилфунуни (кейинчалик ТошДУ ва ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) тайёрлов бўлимига етаклаб келди.

Дорилфунунни 1937 йилда тамомлаган Обид Содиқов органик кимё кафедрасига аспирантликка қабул қилинди. У аспирантлик давридаёқ муаллимликка ёлланиб, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтида, доялар мактабида ҳамда Тошкент доришунослик олий билимгоҳида кимёдан дарс бера бошлади.

1939-1941 йилларда Самарқанд дорилфунунида ишлаб туриб, аспирантурани муваффақиятли тамомлагач, диссертация ёқлаб, кимё фанлари номзоди деган илмий даражага эришади.

Кўп ўтмай II Жаҳон уруши бошланди. Суронли бу йилларда истеъдод гунчалари эндигина очилиб келаётган ёш олим дорилфунунда дарс бериш билан бирга ўзига хос ғайрат, этиқод билан илмий ишга шўнғиб кетди. Ўша оғир йилларда олимлар жанговар жабҳа учун зарур нарсаларни етказиб бериш устида иш олиб борар эдилар.

Обид Содиқов чой кукуни таркибидан наққо дармон бўлувчи кофеин каби жуда муҳим дориворлардан бирини ажратиб олиш методикасини ишлаб чиқди. У алкалоидлар тадқиқотини давом эттириб, муҳим ютуқларни қўлга киритади ва 1945 йили докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлайди. Алкалоидлар кимёсига бағишланган бу иш тез орада баъъимиз ва ундан ташқаридаги олимлар орасида тан олинди ва Обид Содиқов кимё фанининг бу соҳасида етакчи олимлар сирасидан мустақкам жой олди.

Обид Содиқов бошлаб берган соҳа жуда истиқболли эди. Шунинг учун ҳам 1946 йилда дорилфунуннинг кимё куллиётида Ўсимликлар кимёси (ҳозирги Табиий бирикмалар кимёси) кафедраси ташкил этилди ва унга олимнинг ўзи раҳбарлик қила бошлади. 1954 йилга келиб эса, кафедра қошида ўсимликлардан табиий дори моддаларини ажратиб олиш му-

оммалари усгида кенг тадқиқот ишлари олиб борувчи лаборатория ташкил этишга муваффақ бўлинди.

Ўзбекистон Фанлар академияси таркибидаги Биорганик кимё институтининг ушбу лаборатория асосида ривожланганлигини назарда тутсак, бу воқеанинг республикамиз ҳаётида нечоғлик муҳим бўлганлигини пайқаш қийин эмас.

Шундай қилиб, Обид Содиқов Ўзбекистондагина эмас, собиқ Иттифоқ миқёсида биринчилардан бўлиб, табиий бирикмалар кимёси асосларининг тамал тошини қўйган машҳур олим сифатида танилди. Довруғи жаҳонга ёйилди. Америка, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари дорилфунунларида ўқиган маърузаларининг кагга қизиқиш билан тингланганлиги фикримиз исботидир. Обид аканинг улуг олимлиги тан олинди ва у 1947 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1972 йилда эса унинг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайланди. Олим бундан ташқари кўпгина мамлакатлардаги кимё жамиятларига аъзо этиб сайланган. Бир қатор орден ва медаллар билан мукофотланди. Булар орасида кимёгарларнинг энг обрўли нишонларидан бири Менделеев олтин медали ҳам бор. У Обид Содиқовга пахта ўсимлигидан доривор моддалар ажратиб олиш йўлларини ишлаб чиқишдаги муваффақиятлари учун берилди. Ва ниҳоят, 1973 йили олимга Меҳнат қаҳрамони деган юксак унвон берилди.

Обид Содиқов жуда кўп халқаро анжуманларда қатнашиб, Ўзбекистон кимё фани довруғини оламга ёйган олим. У 600 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи. Булар 6 монография ва қатор илмий мақолалардан иборат. Илмий ишларининг кўпи чет тилларга таржима қилиниб, Америка ва бошқа мамлакатларда чоп этилган. Олимнинг табиий бирикмалар кимёси соҳасидаги ихтиролари учун олган патентлари юздан ортиқ.

Обид Содиқов улкан илмий-ташкилий фаолият билан бирга республикамизда кадрлар тайёрлаш ишида умр бўйи фаол қатнашиб келдилар. Маълум йилларда эса, бу муҳим ишнинг бошида ўзлари турдилар. Олимнинг шахсан ўзи тайёрлаган фан докторлари 10 дан, фан номзодлари эса 80 дан ортиқ. Обид Содиқовнинг шогирдлари Ўзбекистондагина эмас, балки Туркменистон, Қозоғистон, Арманистон, шунингдек, Монголия, Вьетнам, Ҳиндистон, Польша ва бошқа юртларда ҳам самарали меҳнат қилмоқдалар.

1958 йилдан то 1966 йилгача устод Обид ака, мамлакатимизда етакчи олий ўқув юртларидан бири бўлган Тошкент

Давлат дорилфунунига (ҳозир Улугбек номли Ўзбекистон миллий университети) раҳбарлик қилдилар.

Бу йиллар дорилфунун учун янги бинолар қуриш, талабалар шаҳарчасини барпо этиш йиллари эди. Бу даврда унинг ажойиб мураббийлиги билан бирга узоқни кўлаб иш тутувчи ташкилотчилиги ҳам яхши намоён бўлди.

Олим 1966 йили Ўзбекистон Фанлар академияси президентлигига сайланди. 18 йиллик президентлик фаолияти давомида Фанлар академиясида ҳам кўп ташкилий ишларни амалга оширди. Худди мана шу даврда Ўзбекистон Фанлар академиясининг фаолияти фан ва ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида жипсланишига қаратилди. Фан ва ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида қатор комплекс дастурлар тузилиб, уларни рўйбга чиқаришда олимлар билан бир қаторда саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари мутахассислари ҳам баб-баробар қатнашадиган бўлишди. Бу дастурлар юқори ҳосили ва касалликларга кам чалинадиган пахта навларини яратиш ва хўжаликка жорий қилиш, микроэлементларга бой, юқори самарали мураккаб ўғитлар ихтиро қилиш, юқори натижали янги технологиялар жорий қилиш, халқ хўжалигига қуёш қувватидан фойдаланиш усулларини яратиб бериш, зилзила кўп бўладиган минтақалар хариталарини тузиш ва бошқа масалалар ечимига бағишланган.

Шу йиллар мобайнида Фанлар академиясида бир қатор янги илмий тадқиқот институтлари ташкил этилди. Булар орасида Биокимё, Археология, Электроника институтлари, кейинчалик институтга айланган иссиқлик физикаси, биорганик кимё бўлимлари, Ҳамид Сулаймон номидаги Кўлэмалар, Полимерлар кимёси ва физикаси институтлари ташкил этилди. Шуларга яраша 40 дан ортиқ бинолар, лабораториялар, корхоналар, академия ходимлари учун яшаш масканлари ва бошқалар қурилди. Нуқуслаги академия шохобчаси ҳам мустақил илмий ташкилот бўлиб шаклланди.

Обид Содиқов улкан давлат арбоби бўлиши билан бирга ўзининг сеvimли ихтисоси табиий бирикмалар кимёси билан шуғулланишни асло тарк этмади. Унинг раҳбарлиги ва шахсий иштироки билан она еримизда ўсадиган ўсимликларнинг шифобахш хусусиятларини ўрганишга киришилган эди. Улардан 110 дан ортиқ алкалоидлар ажратилди ва уларнинг шифобахш хусусиятлари ўрганилди. Айниқса, алкалоидлар асосида физиологик фаол мураккаб моддаларни синтез қилишга диққат-этиборни қаратган олим шогирдлари фикрини ҳам шу масалага

тортган эди. Дорилфунунда бошланган бу тадқиқотлар Академияда ҳам давом эттирилди, ва ниҳоят, ўта муҳим натижалар қўлга киритилди. Алкалоидлар ва эфирлар асосида 200 дан ортиқ янги моддалар синтез қилинди. Табобатимиз вирусли касалликларга қарши ва бошқа соҳаларда бир қанча дори-дармонларга эга бўлди. Одамнинг буйрак ёки бошқа бир аъзоси иккинчи одамга кўчириб ўтказилганда асқотадиган «бадриддин» дориси, вирусли тошмаларни даволайдиган «мегосин» суртма дориси, чекишни ташлашда кашандаларга ёрдам берадиган «анабазин гидрохлорид» дориси, ҳашоротларга қарши ишлатиладиган «анабазин сульфат» ва бошқа хил дорилар яратилди.

Обид Содиқов фаолиятида пахтанинг вабоси бўлган вилт касаллигига қарши дори топиш ҳам муҳим ўрин эгалайди. Олим вилтга қарши курашни мувофиқлаштирувчи республика хайъатига раислик қилди.

Мен ул киши билан бир вақтлар бирга ишлаш, оилавий борди-келди қилиш, ва умуман, шундай олижаноб одам, буюк олимга замондош бўлиш шарафига муяссар бўлганимдан хурсандман. Чунки ул кишининг жозиба кучи, аввало, чин инсоний фазилатларида эди. Обид ака мунофиқликни билмайдиган, виждони соф, покиза инсон эди. Обид аканинг қувноқ чеҳра билан шодон юришларини кўрган кишилар уни бепарво, беташвиш бир одам деб ўйлашлари мумкин эди. Ҳар бир муваффақият, ҳар бир ихтиро оғир меҳнат, тинимсиз изланишлар эвазига қўлга киритилса-да, Обид ака ҳар қандай вазиятда одамларни очик чеҳра билан қарши олардилар. Бу қувноқлик ҳаётни хайёмона қабул қилиш, хайёмона фалсафий мушоҳада этиш натижаси эди гўё.

Обид ака бир муаммони ҳал қилиш устида иш олиб бораётган бўлсалар, кеча-кундуз баробар шу масала устида бош қотириб, ниҳоясига етказмагунча тинчимайдиган илм заҳматкаши эди.

Бир кунни менга:

—Шоислом, Умар Хайёмни ҳўп бизларга тортиқ килдингиз-да,- дедилар.- Мен ҳайратланиб сўзларига қулоқ солиб турган эдим, яна: - Мен энди уйқу дорисидан ҳам воз кечдим,- дедилар хахолаб кулиб,- кечқурун хориб-толиб, бош оғриғи билан ишдан келаман, айниқса узундан-узоқ бемаъни мажлисларда бўлган кунларим, бир оз тамаддидан кейин ўзимни ўринга таппа ташлайман. Бошимда сиз тақдим этган китоб — Умар Хайём рубойлари туради. Кундузхон опангиз келиб, беш-олти рубойини ўқиб берса бўлди, бош оғриғи ҳам

қолади, ўзим ҳам тинчланиб уйкуга кетаман,- дедилар-да, Хайёмдан икки-уч рубоний ўқидилар.

Мен ажойиб янгамиз Кундузхон опани эсламай ўтолмайман. Обид аканинг шундай улуг олим бўлиб етишишида яхши оилада ўсиб тарбия кўрган, кўнгли очиқ, ширинсухан, меҳридарё, азиз ва мўътабар бўлган раҳматли онахоннинг тулган ўрчилари беқўёс эди. Кундузхон Юсупова дорилфунуннинг биология куллиётида кўп йиллар муаллимлик қилганлар. Улар биргалликда яхши фарзандларни тарбиялаб вояга етказдилар. Қизлари Комила Содиқова ҳам муаллима, биология фанлари номзоди. Ўғиллари Алишер Содиқов кимёгар, фан доктори. Дадасининг номига кўйилган Кимё-биорганика институтида ишлайди. Улуғбек Содиқов ҳам фан номзоди. Фалсафа ва ҳуқуқ институтида ишлайди.

Обид ака ўн икки бармоқли ичак яраси касалига учраб, касалхоналарда ётиб чиқдилар. Ким табиб – бошидан ўтган табиб деганидек, бу касалнинг энг билагон табибларидан бўлиб ҳам олдилар. Бу касаллик каминанинг бошидан ҳам ўтган эди. Обид ака шундан кейин зийраклик ва меҳрибонлик билан менинг ҳам ҳолимдан хабар олиб турадиган бўлдилар. Қачон кўришсак, аввало «қорин қалай?» деб сўраб кўяр эдилар.

Бир куни мажлисда узоқ ўлтириб қолдик. Чўнтақларидан кичиккина бир қоғоз халтача чиқариб, ичидан бир нарса олиб менга узатдилар ва:

– Мана, буни енг, ҳарна дармон бўлади,- дедилар ва кўшиб кўйдилар,- меъда касаллигини кўзга тувчи нарса – бу ўз вақтида овқат емасликдир.

Обид аканинг менга узатганлари уйда қуритилган қўлбола курт эди. Менга у киши ичак ярасини бодом ёғи билан даволаш йўлини ҳам айтган эдилар.

Бир гал Обид ака ректор, мен декан бўлган пайтлар бирга Москва сафаридан қайтар эдик. Учувчи ва командирлар Обид акани таниб, олиб-югуриб, кўярда-кўймай биринчи қаторга ўтқазишди. Бизнинг паттамиз учинчи қаторда эди, жой эгалари чиқишганда уларни ҳам ширинсуханлик билан учинчи қаторга ўтқазишди. Обид ака билан одатлари бўйича ҳазилаския қилиб, кулишиб ўлтирар эдик. Самолет ҳавога кўтарилиши билан жойи алмашганлардан бири бизга эшиттириб:

– Менинг жойимни нега уларга беришди, мен ҳам одам... – дея вайсай бошлади. Шунда Обид акани биринчи бора ҳафа

ҳолда кўрдим, ҳазил ҳам, қувноқлик ҳам барҳам топди. Юзларидаги нур ҳам сўниб қолгандек бўлди.

— Нечун шунинг ўрнига ўтирдик, ўз жойимиз бор эди-ку,- дедилар. У кишида калондимоғлик ҳисси бўлмагани каби, бошқаларни менсимаслик фикридан ҳам жуда узоқ эдилар. Вайсақилик қилаётган хотинда эса ўзидан улугроқ ёшдаги кишиларга ҳурмат ҳисси йўқ эди. Шундан сўнг гапимиз ҳам қовушмади. Кела келгунимизгача сукутда, ўзларини анча беҳаловат сезиб келдилар.

1976 йил март ойи. Мен Эронга бориб Фирдавсий мукофотини олиб, қайтиб келаётган эдим. Москвадан поездда қайтадиган бўлдик. Вагонга чиққаннимизда, омадни қарангки, ёнимиздаги хонага қурултойдан қайтиб келаётган Обид ака укалари Собитхон билан жойлашмишган экан. Мен бир оз шамоллаган эдим, Мусо Жалил таъбири билан айтганда, «бурун тубсиз қудуқ каби сув тўкар» эди.

— Собитхон,- дедилар Обид ака бу аҳволни кўриб,- Лауреатни Тошкентга бундай олиб бориб бўлмайди, уни дарҳол тузатиш керак.

— Албатта,- деди чаққон ва жонкуяр йигит Собитхон. Хонасига кириб, бир халтадан исирик чиқариб, проводниклар хонасига борди-да, хокандозда тутатиб олиб келди. Мени хонамга қамаб исирик солди, купени қуюқ тутунга тўлдирди. Исирик уругини иссиқ сувда дамлаб, томоқ чаядиган дори ҳам қилиб берди. Тумов икки кунда опла-осон кўтарилиб кетди. Тошкент вокзалига бу касални кўрмагандек бўлиб тушдим.

Сафаримиз эса хайёмхонлик, латифагўйлик, шахмат ва ўзбекнинг бегубор ўйини пирра, ҳазил-мутойиба билан жуда мароқли ўтди.

Қачон шундай вазият туғилиб қолса, Обид ака чўнтақдан карта чиқариб, пиррани бошлаб юборар эдилар, гийбат гапларга жой қолмасди.

Обид ака собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланганларида мен Чехословакиядаги Карлови Вари шифохоналаридан бирида даволанар эдим. У кишининг қувонганларида «яшанг, яшанг» дейдиган одатлари бор эди. Мен бу хушхабарни эшитиб, сопини ўзларидан чиқариб: «Яшанг! Фахру ифтихоримиз, шону шуҳратимиз бўлиб яшайверинг Обид ака!» деган табрикнома юбордим.

Хаёлимда бу воқеалар худди кечагина бўлиб ўтганга ўхшайди... Обид ака яна эрта тонгдан ўз ишхонасига, навбатдаги эзгу ишлари томон шошаётгандек бўлаверади...

Ҳа, Обид Содиқов камтарин, камсуқум, ўзбек халқининг фидойи фарзандларидан эди. У кишини ўзи каби хушфезл, ширинсухан, одамохун кишилар қалбида мангу ҳайкал қўйиб кетдилар. Ул кишининг кўп ишлари ёшларга ибрат бўлиб қолади.

*Ақл ўрган сен ноқусу касга қараб,
Доно кекса ёки ёш чапдастга қараб.
Аммо кўпроқ кексаларга кўнглил боғла,
Сув оқади юқоридан пастга қараб.*

*АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ
БОЛДИРЁВ*

Ленинградлик домла

*Нима деб ёзайин сизга устодим,
Ҳар сўзим ўлчанур мезонингизда.
Кошкийди кичик бир юлдуз бўлсам,
Сиз чарақлаб турган осмонингизда.*

Ҳа, Александр Николаевичга тахассуб қиладиган, унга эргашган, уни ўзига ўрнак билганлар фақат Ленинград Давлат университетидагина эмас, Тошкент, Душанба, Боку ва бошқа университетларда ҳам ўнлаб, юзлаб топиллади.

Ёдимда, қирқинчи йиллар охири биз ТошДУ Шарқ факультетида ўқир эдик. Факультет очилганига кўп бўлмаган. Форс-тожик адабиёти тарихи курси ўқилмайди, мутахассис нўқ. Шунда ленинградлик домла келар экан, бир ой ичида мазкур курсни ўқиб кетар экан деган гап бўлди.

Ленинградлик домла келдилар. Келдилару ҳозирги Амир Темур хиёбонидаги қадимги иморагга жойлашган факультетимизнинг тор хоналари ёришиб кетгандай бўлди.

Домланинг дарслари бўладиган кунлар бизга катта байрам эди. У кишининг маърузаларига фақат эроншунослик бўлими талабаларигина эмас, бошқа бўлимлардан ҳам, ҳатто филология факультетидан ҳам талабалар ва муаллимлар келишар эди. Гап фақат маърузаларнинг қизиқарли ўқилиши, мазмунан муҳимлигидагина эмас, домланинг ажойиб одамшавандалиги, одамларни оҳангабодек ўз таъсир доирасига торттиш қобилиятида, унинг доим кулиб турувчи кўзларида, ҳозиржавоблигида, зукколигида, ва ниҳоят, шарқона табиати, ҳазил мутойибага ҳам мойиллигида эди.

Шу бўлди-ю, домланинг маърузаларини эшитган талабалар унга мафтун бўлдик, унга ҳавас қилдик ва ул кишидек бўлишга интилдик. Булар орасида ҳозирги кунда машҳур шарқшунос, навойшунос, ва умуман, адабиётшунос бўлиб етишган ўзбек олимлари — академиклар Азиз Қажумов, Убайдулла Каримов, Рая Аминова, фан докторлари Абдуқодир Ҳайитметов, Темур Ғиёсов, фан номзодлари Суйинма Ғаниева, Уйғун Орипов, Қавомиддин Муниров ва бошқалар бор эди.

Фақат шуларгина эмас, албатта.

Мен домларни қизитилган темирға ўхшатган эдим. Темирнинг қизиғи ҳар турли бўлади. Иссиқ темир унга теккан нарсагагина ҳароратини ўтказди холос, аммо у қаттиқ иситилса-чи, оппоқ чўққа айланиб, яллиғланиб, нур тарата бошлайди ва ўзидан узоқроқда турган нарсаларға ҳам ҳароратини ўтказди.

Бизнинг домла ана шундай ҳароратли олим эди. Унинг ҳарорати шогирдлари ва илмий ишлари орқали тарқалиб, унга шунчалик кўп мухлислар ва издошлар келтирганки, уларнинг саноғига етиш қийин.

А.Н. Боддирев 1909 йил 29 майда Санкт-Петербургда илмий ходим оиласида дунёга келди.

У 1931 йилда Ленинград тарих, филология ва лингвистика институтини тамомлади, 1941 йилда номзодлик, 1954 йилда докторлик диссертацияларини ёқлади.

У 1933-1936 йилларда собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг тожик баъзасида илмий ходим бўлиб ишлади. Тожикистон, ва айниқса, Бадахшон халқлари фольклорини чуқур ўрганиб, илмий тадқиқотлар олиб бориши натижасида унинг «Бадахшон адабиёти ва фольклори» монографияси вужудга келди. Бу иши учун у номзодлик илмий даражаси эришди.

1936-1941 йилларда Александр Николаевич Давлат Эрми-тажининг Шарқ бўлимида хизмат қилди. 1941-1950 йилларда собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг шарқшунослик институтида ишлади.

У 1937 йилдан Санкт-Петербург давлат университетиде форс-тожик адабиётларидан дарс бера бошлади. 1950 йилда эса у эрон филологияси кафедраси мудирлигига сайланди ва деярли умрининг охиригача шу вазифани адо этди.

Александр Николаевичнинг Алишер Навоий ҳақида кўп асарлар ёзган ва Навоийни кўрган-билган, унинг ҳақида ёзиб қолдирган кишилар, жумладан Зайнуддин Восифий ҳақидаги мақола ва китоблари мароқ билан ўқилади.

У бизнинг адабиётимиз ва маърифатимизга доир «Низомий ва Хоқоний» (1936), «Тазкирани Ҳасани Нисорий» Ўрта Осиё XVI аср маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба» (1940), «Тарихи Бадахшон» (1959), «Зайнуддин Восифий» (1957), «Дарвеш Деҳақий» (1959), ва шунингдек, Восифий «Бадоеъ ул-воқоёеъ» асарининг илмий танқидий матни (1-2-жилди 1961 йил Душанбеда, иккинчи наشري 1972 йил Техронда чоп этилган) каби илмий асарлар муаллифи. Ай-

ниқса, олимнинг умрининг охирларида Хожа Аҳрор валий ҳаёти ва ижоди билан шугулланиши ижобий натижалар берди ва у Тожикистон, Ўзбекистон ҳамда Ленинградда ўтган бир неча илмий анжуманлардаги маърузалари ва журналлардаги мақолалари билан бу улуғ шахс ҳақидаги ноҳақликларни фош этиб, тарихий ҳақиқатни тиклашга муваффақ бўлди.

Эсимда бор, бу масалага донр қизгин суҳбатларимиздан бирида:

—Шоислом, Алишер Навоий баъзан деҳқонларни оғир солиқлардан халос этиб, ўз маблағидан тўлаб юборган. Бунинг учун тарихчи ва адабиётчиларимиз унга таҳсин айтадилар. Аммо худди шу ишни Навоийдан ҳам кенгроқ ва кўпроқ миқёсда қилган Хожа Аҳрорни «деҳқонларни алдаш учун, иккиюзламачилик билан қилган» деб, қоралайдилар. Буни қандай тушунини лозим?! - деган эдилар.

Александр Николаевич Болдирев ўзбек шарқшуносларининг дўсти эди. У Тошкент Давлат университетиде форс адабиёти тарихини ўрганишни бошлаб берган ва бутун умр эътиборини қочирмай бу ишга роҳнамалик қилиб турган. У эроншунослик анжуманларимизнинг доимий фаол қатнашчиси, уларга файз киритиб турадиган оқсоқолларимиздан бири эди.

Давримизнинг йирик шарқшунос олимларидан бири, айниқса форс-тожик адабиётини ўрганиш соҳасида катта ишлар қилган филология фанлари доктори, Ленинград университетининг профессори, халқаро Фирдавсий мукофотининг соҳиб-би Александр Николаевич Болдиревни етмиш ёшга кирган қутлуғ айёми куни унинг юздан ортиқ илмий мақолалари ва монографик тадқиқотларидан баҳраманд бўлган Ўзбекистондаги юзлаб шогирдлари муборакбод этишган, домлага сихат-саломатлик ва ижодий равнақ тилашган эдилар.

Бу ажойиб инсон 1979 йилнинг ёзида 70 ёшдан сал ошгаларида Ленинградда оламдан кўз юмдилар.

ЎЗБЕК ИСОТОН ХААҚ ЁЗУВЧИСИ ШУХРАТ

Шухратли шухрат ака

1961 йил, ноябр ойининг охирлари бўлса керак, ўзбек халқининг ардоқли фарзандлари фахрли бир воқеа муносабати билан жам бўлганлар.

Бу воқеа атоқли новонийшунос, ўзбек маданий қадриятларини тўплаш, тадқиқ этиш ва оммалаштиришда фаол хизмат қилган, хормас-толмас, шижоатли ва фидойи адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймоннинг беқиёс хизматлари эътироф этилиши — унинг докторлик диссертациясининг ҳимояси билан боғлиқ эди.

Йиғинда академиклар Ҳабиб Абдулаев, Иброҳим Мўминов, Яҳё Ғуломов ва бошқа буюк олимлар қатори элда жуда машҳур шоир ва адиб Шухрат (Ғуломжон Алимов) ҳам бор эдилар.

Уларни бутун республика «Шухрат домла» дер, биз яқин кишилар «Шухрат ака» дер эдик. Шухрат аканинг қийин ҳаётларини ўйлаганимизда, ул кишининг ирода ва матонатига қойил қолар эдик ва Айюб пайғамбар қисмати эсга тушар эди. Ул муҳтарам зотга қатагон йиллари тортган азоб-уқубатлари етмагандек, умрларининг охирини ҳам инсульт касали қийноғида ўтказишга тўғри келди.

Дона тортган чумолига берма озор,

Жон шириндир, ўшанда ҳам ширин жон бор, —

(Фирдавсий)

деган ҳикматга бутун умр амал қилган, бирор кимсага озор бериш у ёқда турсин, барчага фақат меҳрибонлик қилган кишига, чин инсонга бу дарднинг ёпишиши адолатсизлик кўринади менга. Билмадим, бу қатагон йиллари чеккан азоблари натижаси эдими ёки худойи таоло Айюб пайғамбар сабрбардошини синаб кўргандек, Шухрат домла чидамини ҳам синаб кўрдимикан. У ҳолда, Шухрат ака бу синовдан мислсиз чидам, матонат ва ҳалоллик билан ўтдилар десак, ҳеч муболаға бўлмас.

Энди Ҳамид Сулаймон уйдаги йиғилишга қайтайлик. Йиғин қатнашчилари бирин-кетин муҳтарам домла Ҳамид Сулаймонни табриклар, унинг қилган ишларини шарафлар, бу кун ўзбек маданиятининг улуг тантанаси эканини таъкидлар эдилар. Дарҳақиқат, шундай кунлардан бири эди.

Шухрат ака ҳам бир ажиб ҳолатни бошларидан кечирар, чехралари мунаввар, кўзлари ёниқ, хушчақчақ ва мамнун эдилар.

Сухбатлашиб ўлтирар эканмиз, ҳар бир сўзларидан кўтаринкилик ифори уфуриб турар эди.

Тўрт-беш киши табрик сўзини айтишгандан кейин Шухрат ака ҳам ўринларидан туриб, ўзларига хос салобат билан сўз бошладилар:

– Мен Ҳамид Сулаймон оғайним билан, – дедилар оҳиста, – узоқ сафарда танишганман. «Дўстингни сафарда сина» деган гап бор. Мен бутун виждоним билан айтаманки, дўстим дўстлик ва одамийликнинг барча жиддий синовларидан менинг наздимда шараф билан ўтган. Зеро, у жуда оғир, адолатсиз сафар синовлари эди. Унда бизларни ватанга ҳиёнатда айблаб, ўз туққан халқимизга қарши қўйишмоқчи бўлган эдилар.

Мен ўзимга нисбатангина эмас, дўстимга нисбатан ҳам бу айбларнинг батамом қуруқ бўҳтондан иборат эканини билардим ва бунга имоним комил эди.

Ҳақ жойига қарор топиб, қадрдон дўстим сафардан қайтиб келгач, маданиятимиз ва маърифатимиз учун қанчадан-қанча қадриятларимизни тиклаб берди. Халқимиз олдидаги бурчини адо этди.

Мен ҳам қайтиб келгач, халқим олдидаги бурчимни оқлашга ҳаракат қилиб меҳнат қилдим. Мана шу меҳнатим самараларидан бир қисмини қадрли дўстимга тортиқ қилмоқчиман.

Шухрат ака ёнларидаги курси устида турган бир бойлам китобларни олиб Ҳамид Сулаймонга армуғон этдилар.

Улар орасида «Олтин зангламас», «Шинелли йиллар» каби романлар, «Кавказ дафтари», «Сенинг севгинг» ва бошқа лирик шеърлар, балладалар тўпламлари ҳам бор эди.

Уларда шоир уруш хотиралари, сафар таассуротлари, ёр, диёр, ватан соғинчи каби муқаддас тўйгуларни ниҳоят инсоний бадний пардаларда таранум этилганлигини ўқиганлар яхши биладилар.

Мазкур воқеа бот-бот менинг эсимга тушиб туради. Қандай жирканч вақтларни бошимиздан ўтказган эканмиз. Халқимизнинг икки буюк ўғлонига қуруқ тухмат уюштирилганлиги эсга тушган сари қалбим зирқираб кетади ва мустақилликка минг-минг шукрлар қиламан.

Урушдан олдинги ва уруш йилларида мен Шухрат аканинг шеърларини газета, журналларда ўқиб юардим. Айниқса, истеъдодли шоирнинг меҳру садоқатдан баҳе этувчи кичик ли-

рик шеърлари менга жуда ёқарди. Урушда кўкратимга уқ тегиб, оғир яраланиб қайтганимда ва касалхонада даволаниб ётган пайтларимда ҳам ул шоирнинг севги, вафо, сазоват сабру қаноат ҳақидаги шеърларини севиб ўқир эдим

Мен Шухрат ака билан бир жойда ишламаган бўлсам ҳам, уни ёзувчилар уюшмасидаги мажлисларда ёки напирнёт йўлакларидида кўп учратардим, баъзан бир дам суҳбатлашар ҳам эдик. Эсимда бор, Навруз байрамини тиклаганимизда мени топиб табриклаган ва алоҳида шодлик изҳор қилган эдилар

Воқеа бундай бўлган эди.

«Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида «одоб-ахлоқ» рукни очилган эди. Рукнга машҳур олимимиз, академик қори Ниёзий раҳбарлик қилар эдилар. Мен ҳам унга қатнашар эдим. Олтмишинчи йиллар боши. Бир куни Қори Ниёзий домла менга:

—Наврўз байрами динийми? — дедилар.

—Йўқ, у диний маросимларга кирмайди, - дедим мен. —Му-сулмончиликдан анча аввал, Жамшид подшо даврида таъсис этилган. Бу ҳақда Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам маълумотлар бор.

—Ҳа, мен ҳам шундай деб биламан, у умуман, деҳқонлар, меҳнаткашлар байрами. Мана шу байрамни тикласак бўлмасмикин?

—Яхши бўлади, - дедим.

Кейинги йиғилишимизда домла менга:

—У кунги гапимиз бўйича мен юқоридагилар билан гаплашдим. Рози бўлишди, - дедилар. - Энди телевизорга бир чиқиш тайёрласак, ўзим олиб бораман, сиз навруз тарихини гапириб берасиз, Карим Маҳмудов навруз таомлари ҳақида, мен эса қадимда қишлоқларда наврузни қай тартибда байрам қилишгани ҳақида гапираман, — дедилар.

Шундай қилиб, февраль ойининг охириги кунларида телевизорда қирқ беш дақиқалик кўрсатув ташкил қилдик.

Шундан кейин Шухрат ака мени табриклаган ва:

—Жуда соз бўпти-да, буни бутун халқимиз севинч билан қабул қилади, - деган эдилар.

Дарҳақиқат, халқ буни катта қувонч билан қабул қилди ва барча вилоят, қишлоқларда катта-катта қозонларда сумалак қайнатилиб, навруз кутиб олинадиган бўлди.

Шу воқеа муносабати билан Шухрат аканинг халқ урф-одатларига ва бошқа қадриятларига қанчалик содиқ, ва уму-

ман, ўзбекона танти ва диловар киши эканликларини тушунган эдим. Бу ўринда мен яна бир нарсани эслашим лозим.

«Шарқ мумтоз адабиёти намуналари» силсиласида китоблар нашр этила бошланди. Бу иш менга топширилган эди. Биринчи тўрт китоб – Умар Хайём, Алишер Навоий, Саъдий Шерозий, Махтумқули шеърларидан тўпламлар ўзбек ва рус тилларида 1976-1977 йилларда нашрдан чиққан эди. Бунни кўрган Шухрат ака ҳам ажиб бир севинч билан мени табриклаган ва бу ишда оқ йўл тилаган эдилар.

Бу силсила ҳам халқ орасида катта эътибор қозонди ва жуда машҳур бўлиб кетди. Бу силсилада чиққан ҳар бир китобни мен Шухрат акага ҳам тақдим қилар эдим ва ўша шоирлар ҳақида суҳбатлашар эдик.

Эсимда бор, Умар Хайём рубоийлари, Саъдий Шерозий «Гулистон»и ҳақида гаплашганимизда кўпларини ёддан билишларини кўрдим.

Умуман, ўша давр улуг шоирларимиз форсий мумтоз адабиётни чуқур ўрганган эдилар. Масалан, Фафур Фуломнинг ҳам, Ойбекнинг ҳам, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам Умар Хайём «Рубоий»ларининг деярли ҳаммасини ёддан билганлари гувоҳи бўлганман.

Ўзларини Фафур Фулом шогирди ҳисоб этадиган Шухрат ака ҳам устозлари мактабининг содиқ шогирди сифатида мумтоз адабиётимизни теран фаҳм этар, кўп шоирлар асарларини ёд билар эдилар.

Адабиётимиз ва маданиятимизга сидқидилдан фидокорона хизмат қилган ва авлодлар учун эскирмас бадий мерос қолдирган заргарона ижод соҳиби бошига қандай иш тушмасин, ўзини ижодга уриб, меҳнатга берилиб, сабот ва эътиқод билан, сабру қаноат билан уни енгар эди.

Унинг солмоқли романлари, очерклари, балладалари, кичик-кичик лирик шеърлари ҳам кишини ҳаётга, эрққа, ҳалолликка, адолатга, меҳрибонликка ундайди ва чуқур фалсафий мушоҳадаларга чорлайди.

Шу ерда ул кишининг ажиб лирик шеърлари ҳақида икки оғиз сўз айтгим келди-ю, лекин форсларнинг «шенидан кай бўвад монанди дийдан» («эшитган кўргандек бўлолмас ҳаргиз») деган гаплари эсимга тушиб, Шухрат аканинг Абдулла Қаҳҳорга бағишланган «Мажнун тол» шеърини келтириб қўя қолай дедим.

Зеро, бу шеър муаллифнинг нақадар нозикфаҳм шоирлигинигина эмас, нақадар садоқатли дўст эканлигини ҳам кўз-кўз қилиб туради. Ўқувчилар унинг файзу фасоҳатидан яна бир бор баҳраманд бўлгайлар:

Мажнунтол

– Мунчалар, шунчалик кўркам шохингни
Қуёшга кўтармай, пастга эгибсан?
Соябон мисоли ерга тегибсан,
Ер узра ёзибсан ўз қучоғингни!
Ё сенинг қуёшдан тилинг қисикми?
Ўзгалар рашкидан кўрқасанми ё?
Ё кўркам қаддидан қилдингми ҳаё?
Ё қуёш нафаси сенга иссиқми?
Севишган йигит-қиз этсин деб суҳбат,
Ё чодир қурдингми уларга атай?
«Уларни бегона кўздан беркитай»,
Дея ё қилдингми ўзинга ният?
Ё бошинг эгдимин ҳасрат, алам, роз?
Ё ерга йиғлайсан ўз қисматингдан?
Мунчалар кўп экан ҳасратинг чиндан,
Тугамас ўтса ҳам неча қишу ёз!
– На қайғу, на ҳаё, на ўзга нарса
Қаддимни этгандир ер узра чодир.
Мард дердим қаддимни бирар баҳодир
Шу хилда умрбод эгиб туролса,
Тупроқдан ниш уриб ўссин кундан-кун,
Қуёш нурларида ўрдим кокилим,
Ва тонг елларида яйради дилим,
Охири умримга ясадим якун:
Улғайган тупроқдан йироқлаш уят!
Шу она тупроққа айтай деб раҳмат,
Бу йўлда чексам ҳам минг турли заҳмат,
Ер узра атайин эганман қомат.
Бу менинг меҳримдир, ташакқуримдир
Камолга етказган она тупроққа.
Қўй энди, эй дўстим, тутма сўроққа
Дея:– «Қоматингни эганлар кимдир?»

1998

АКАДЕМИК Б.Б. ИСАМТРОВЕХИЙ

Худонинг инояти

1973 йилнинг кузида улуг шоир Абулқосим Фирдавсий номли мукофот таъсис этилди ва бу мукофот халқаро мавқеъга эга бўлган олимларидан икки кишига ҳар 2 йилда бир марта бериладиган бўлди.

Мукофатнинг низоми тасдиқланди, унинг 2-бандида: «Фирдавсий мукофоти СССР ва Эрон олимларига уларнинг ҳар икки мамлакат фуқароларини маданият ва маърифат соҳасида эришган муваффақиятлари билан таништириш ва шу йул билан узро маданий алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган. адабиёт ва санъат соҳасидаги муҳим ва арзирли илмий ишларига берилади» деб ёзилган эди.

Бу қарор бизнинг университетга ҳам келган экан. Ректоримиз Тошмуҳаммад Спримсоқов мени чақириб қарор билан таништирдилар:

—Шоисломбек, сизни тавсия қилиб юборайликми? - дедилар.

—Йўқ, биз ҳали тура-турайлик, домла, - дедим мен. — Ҳали Москва, Ленинградларда бизнинг устозларимиз бор, ўшалар олишсин, сўнг бизга ҳам навбат келиб қолар.

—Шундайми? Бўлмаса бу қоғозни олиб қўйинг, - дедилар.

Мен у вақт илмий ишлар бўйинча ректор муовини эдим, қоғозни тегишли жойга тикдириб қўйдим. Орадан бир-икки ой ўтди чамаси, ректор мени чақириб яна шу масалада сўз бошладилар ва:

—Москвадан талаб қилишаётир, тезда хужжатлар билан китобларингиздан 3-4 тасини юборар экансиз, — дедилар.

—Қўйинг, домла овора қилишади, бу одамларга кўз-кўз қилиш учун, мени ва бошқаларни фон қилиб кўрсатишади ва ўзлари олишади, - деб чиқиб кетдим ва ҳеч нарса юбормадим.

Орадан бир-икки ҳафта ўтган бўлса керак, ректор:

—Ҳали эрталабдан яна телефон қилишиб сиздан хужжат сурашяпти, ана менинг ёрдамчим эртага Москвага учади. Сиздан нима кетди, 3-4 та китобингизни бериб юборинг, - дедилар.

Сўзларини қайтаролмадим.

Китобларим Москвага, Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти директори академик Бобожон Фафуров қўлига тегди.

–Табриклайман, суйинчи беринг, - деб қолди.

–Ҳа, нима билан?

–Сизга Фирдавсий мукофоти берилибди.

–Э, қўйинг-э, нега менга берсин?!

–Ана, ЎзТАГдан болалар телефон қилишди, эртага газеталарга чиқар эмиш. Дарҳақиқат, эртасига бу хабар газеталарда эълон қилинди.

Абулқосим Фирдавсий номидаги биринчи мукофот мен билан ленинградлик катта олим, эрмитаж директори, академик Борис Борисович Пиатровскийга, Эрондан эса машҳур ва улкан адабиётшунослардан доктор Сафо билан доктор Хонларийларга берилган эди.

Шундай қилиб, менинг ҳаёт йўлим ҳозир сўз юритмакчи бўлганим – ажойиб инсон Борис Борисович ҳаёт йўли билан учрашди.

Орадан икки йил ўтгандан сўнг бизларни мукофотни олиш учун Эронга таклиф қилишди. Бу вақда ўғлим Алишер, 4 курс талабаси, Исфаҳон метал комбинатида таржимон бўлиб, стажировка ўтар эди. Борис Борисович, академик бўлгани учун, хотини Репсима Михайловна билан борган эди. Мен боргандан кейин, Исфаҳон заводи маъмурияти Алишерга ҳам, кейинчалик ишлаб бериш шарти билан, 15 кунлик таътил берди. Шундай қилиб Эрон сафарини 4 киши биргалашиб ўтказдик.

Борис Борисович Бавария, Британия, Франция ва бошқа бир қанча мамлакатлар академиялари аъзоси, жаҳонга машҳур археолог олим бўлишига қарамай, ниҳоятда камтарин, оламийлик эътиқоди мустаҳкам, ўта одамшаванда, суҳбати ширин, одамлар билан муомаласи шарқона, ҳазил-мutoйибага мойил инсон эди.

Мукофот шартларига кўра, мукофот топширилганидан сўнг, Эрон томони бизни икки ҳафта давомида мамлакат бўйлаб саёҳат қилдириши керак эди. Биз маданият вазири ихтиёрида эдик. Маданият вазири эса шоҳнинг куёви (яъни, синглицининг эри) экан.

Бу кўп қулайликлар туғдирар, бизни олиб юрувчилар ҳам ортиқча қийналмас «домод гуфт» (куёв айтди) десалар бўлди, машина ҳам самолёт ҳам, умуман, нима керак бўлса зудлик билан муҳайё бўлар, шаҳардан шаҳарга ўтар эканмиз бизни жуда яхши кутиб олишар, ҳамма дарвозалар биз учун очиқ эди.

Биз Машҳадга бориб, Имом Ризо зиёратига кирганимизда одамларнинг кўплиги ва зичлигига ҳайрон қолдик. Улар худди

оталарини элдигина турга қўяётгандай, атам ва ҳаяжон билан мақбара ўртасидан кумуш панжарага қўларини суртиб дол солишар, бизга йўл тўқ эди. 4-5 полнишячи одамлар орасини ёриб бизни яқинлаштирдн. Биз ҳам панжарага қўл теккизиб ўтдик ва «Машҳадий» унвоини олдик. Алишер ўз заводига ишга қайтиб келганида, ишчилар уни «Машҳадий Али» деб қўларини ўшиб зиёрат қилганларида, бу унвошга эътиборнинг нақадар юксак эканини тунувдик.

Сафар режамизга биноан Туста бориб, даҳо Фирдавсийнинг улуғвор мақбарасини, Нишонурда Умар Хайём ва Имом Газолий мақбараларини зиёрат қилдик, Исфаҳонга бориб, дунёда ягона сариншоҳлар ўсаган Гулистон боғини, музейларни, университетни кўрдик.

Қалимдан маънавийликнинг энг муҳим босқичларини эгаллаб келган улуғ шоирлар даҳмаларини зиёрат қилиб, қалбимиз қувончларга тўлди.

Халқимизда, «дўстни сафарда сина» деган гап бор. Бизнинг ҳамсафарларимиз Борис Борисович ҳам ул кишинини рафиқалари Релсимехоним ҳам шундай одамлар эканларки, улар сафаримизни безатишар ва мазмунан бойитдилар. Сафаримиз жуда ёқимли бир саёҳат бўлишдан ташқари, энди чуқурроқ мулоҳаза қилсам, катта ҳаёт мактаби ҳам бўлибди.

Борис Борисович, аввало, жуда хотиржам, ҳеч вақт шошқалоқлик қилмайдиган, бирор иш юришмай қолса ҳам ҳеч аччиғланмайдиган, мабодо бирар нарсадан норози бўлса ҳам ҳеч кимга биддирмайдиган, босиқ, очиқ ва оққўнғил одам эди.

Умуман олганда, турмушга, унинг бутун икир-чикирлари билан ёпишмас, ўзини ҳаётда меҳмонга келгандек сипо тутар, ундан кўп нарса талаб ҳам қилмас, тўё меҳмондек яшар эди. Унга қараб беихтиёр улуғ Рудакийнинг бир қитъси кўнглимдан ўтаверди:

*Шу оддий кўз билан боқмагил, балки
Билим кўзи билан боққил жаҳонга.
Жаҳон дарё эрур яхши ишннлган
Кема ясаб ўтгил нари томонга.*

Мен Борис Борисович эътиқодиди Рудакий билан ҳам-оҳангликни кўрган эдим.

Борис Борисович ҳазил-мутойибани ёқтирар, лекин ҳазилни ҳам ҳеч кимнинг изжат нафсига тегмайдиган қилиб олиб борар эди.

Маълумки, у археолог сифатида Кавказ, Кавказ орти, Ўрта Осиё ва Мисрда кўп ишлаган. Унинг илмий ишлари, асосан, Кавказ орти ва Ўрта Осиё маданияти ва санъат тарихига, ва умуман, қадим Шарқ тарихига бағишланган. Арманистоннинг қадимий тарихига тааллуқли жуда кўп археологик ва илмий тадқиқот ишларини олиб борган. Олим Урарту тарихига оид археологик қазилмаларда 32 йил хизмат қилган эди. Бир суҳбатимизда Арманистондаги археологик ишлар ҳақида гап кетар эди, у сўзини тугатар экан:

—Арманистонда шунча йил қазिश ишларини олиб бориб, топганларим орасида энг қимматлиси мана шу хоним, - деб рафиқаси Репсимехонимни кўрсатган эди.

Репсимехоним ҳам ҳазилкаш, улар ҳаётдаги кўп нарсаларга кулгу билан қарашар, лабларини доим нозик табассум безаб турар эди.

Эрон шоҳининг буйруғи билан бизга Эронда ҳамма нарса текин эди. Ресторанда овқат еймизми, меҳмон кутамизми, олиб келган қоғозлари тагига «Шоҳ меҳмонлари» деб ёзиб, қўл қўйиб қўйсақ, бўлгани эди. Шунинг учун ҳам қайтаётиб, самолётга кириб жойлашгач, Репсимехоним:

—Мана энди биз учун коммунизм тугади, қизиқ, феодал-шоҳлик мамлакатида биз коммунизмда яшадик... -- деб кулиб қўйди.

Борис Борисович баланд бўйли қотма, чайир одам эди, овқатни жуда кам ерди. Лекин овқат вақтида мен унинг ликопчасига кўпроқ солиб қўйсам, ҳеч қолдирмай барини еб, ликопчани тозалаб қўярди. Бир куни у менга:

—Шоислом, сиз менга жабр қилаётирсиз,— деди.

—Кўп бўлса, еганингизча енг, қолгани қолар, — дедим.

—Мен ундай қилолмайман-да, -- деди у, — Ленинград қамалидан кейин мен тарелкада ҳеч нарса қолдирмасликка ўрганиб қолганман.

—Кечирасиз, — дедим мен ва бундай меҳрибончиликни қилмайдиган бўлдим.

Борис Борисович дўстликнинг ҳам қадрига етадиган инсон эди. Эрон сафаридан кейин биз бир-биримизни байрамлар билан кутлайдиган бўлдик. Турмуш ўртоғим Ҳаётхоним билан Ленинградга борганларимизда ҳам жуда яхши кутиб олди. Уша вақтда Миср Фиравни Тутанхотон мумийси Эрмитажда намайиш этилаётган экан. Бизни эрмитажга таклиф қилиб, ўзи кутиб олди, ёрдамчилари билан бирга бизни айлантириб кўрсатди ва бизга одам қўшиб, ўша вақтда ёпиқ бўлган олтин

фондга йўллади. Биз бундай жаҳоншумул бойликларни оғзимиз очилиб томоша қилдик.

Эрондан қайтиб, аэропортда хайрлашган вақтимизда Борис Борисович менга юзланиб:

—Шоислом, я благодарю бога, что он в этом путешествии дал мне такого спутника как Вы, — деган эди.

Кейинги муносабатларидан бу сўзларнинг шунчаки кўнгил учун эмас, чин қалбдан айтилганлигига ишонч ҳосил қилдим.

Эрон сафаридан жуда илиқ таассуротлар қолган. Унинг ажойиб лавҳалари ҳали-ҳали кўз ўнгимда порлаб туради... Улардан бири — Буюк шоир Ҳофиз Шерозий оромгоҳини зиёрат қилганимиз.

Шерозга келдик, унинг ажойиб тарихий Мусалло боғидамиз. Фақат шу ерда ўсадиган, бир дунё гўзалликни ўзида мужассам этган сарвинозлар, анвойи гуллар, сўлим бағрида Эроннинг икки булбули — Саъдий ва Ҳофиз ором топган бу боғнинг ҳусну таровати таъриф ва тавсифга сиғмайди.

Биз, албатта, бу ерга жаҳон адабиёти даҳоларидан бўлмиш Саъдий ва Ҳофиз зиёратига келганмиз. Саъдий Шерозий қабрини зиёрат қилиб, сўнг Ҳофиз Шерозий оромгоҳига ўтдик. Ҳофиз қабртоши устида шоир девонининг қўлдан-қўлга ўтавериш титилиб кетган қадимий қўлёзма нусхаси.

Сағана шайхларидан бири фол кўришни таклиф этди. Ҳофиз девонидан фол очиш, бу қадимий одат. Биз ҳам кўндик. Менга чиққан ғазалда шундай байтлар битилган эди:

*Тонг саҳар вақти менинг сабру саботим бердилар,
Қоп-қаро тундан олиб, оби ҳаётим бердилар.
Нагаҳоно порлатиб жисмимни эзгу шуълалар,
Сарбаландлик жомиди янги сифотим бердилар.
Не муборак тун эди ул ва не хуррам кеч эди,
Ул қадр кечда менинг қутлуғ баротим бердилар.
Мен агар шодмон етибман мақсудимга, не ажаб
Бу менинг ҳаққим эди, ҳаққу закотим бердилар.
Доимо Ҳофиз саҳархез, субҳидам олгай нафас,
Неча заҳматдан халос айлаб, нажотим бердилар.*

Бу таржима кейинроқ, Тошкентга қайтгач бажарилган. У вақтда Мусаллода мен бу ғазални очган эканман, шайх уни баланд овоз билан ўқиб берганида, эронлик дўстлар билан барчамиз ҳайратга тушган эдик.

Ғазалда менинг кўп йиллик меҳнатим эвазига мукофот берилганига ҳам, менинг саҳархезлигим — ҳар куни эрта-саҳар

гуриб иш бошлашим ва бунинг зое кетмаганлигига ҳам ишоралар шундоққина би-тиниб турар эди.

Энди устим Алишер фолнинг кўрайлик. Унга чиққан газал қуйидаги байт билан бошланар эди:

*Булбул ўйларким, ҳамини унга тул дўкки ёр,
Тул аёли — нози булбулини дилига қилса қор.*

Эндигина йиғирма икки баҳор кўрган буйдоқ йиғишга бу ишқий газал байтлари ҳам жуда мос гунар эди.

Шунда мен бундан қирқ йилча муқаддам газетача ўқиган бир хабарни эсладим. Унда айтинишича, шоир Алекссей Сурков бошчилишидаги биринчи тинчлик хайъати 1947 йилда Эронга келган. Улар ҳам буюк шоир оромгоҳини зиёрат қилганлар. Уларга ҳам фоя очини олдани ҳақида таниришган Алекссей Сурков девонни очганида унга:

*Дилинг қомини ёрар, дустлик дарактин ўтказ, эи инсон,
Аловатининг ниҳолин юлки, бергай там, алам, армон.*

деган байт чиққан.

Эрондан қайтган, Ҳофиз девонидан фол очини бизнинг уйда мароқни бир одагга айтгани.

Мен бу ҳикоямни буюк Ҳофизнинг қуйидаги байти билан тутатгим келди:

*Насиҳат тинлағил, жону, тутурлар жону дилдан дўст —
Ақли бахтли ёшлар ҳурмат айлаб кекса донони.*

Сафар давомида мазкур ва шунга ўхшаш воқеаларга Борис Борисович жуда катта ҳурмаг ва эътибор билан қарар, уйга қайтган, кечаси, ёгар олдидан кунни билан ўтган барча воқеаларни бир дафтарчага бирма-бир ёзиб қўяр эди.

У мени худо етказганига ташаккур айтгандек, мен ҳам худоба минг-минг шукрлар қилар эдим. Дарҳақиқат, шундай сафарларда шундай соғинч инсоннинг ҳамсафар бўлиши, дўстга айланиши чиндан ҳам худонинг инояти эди.

2001

АКАДЕМИК МАЛИК ЖАБИЕВ

Шогирд эрур Беҳзодга Абдумалик

Малик ака билан 20 йилдирки, бир улфатдамиз. Улфат мунозираларидан бирида, мен ҳазил-мугойнба билан ёзилган бир шеъримда улфатларни таърифлаб:

*Бир мезбон улфатлар,
Бир меҳмон улфатлар.
Дўст соябон улфатлар,
Марди майдон улфатлар.*

*Улфатчилик ўзбекка хос,
Унга бу иш ота мерос.
Ҳазил-мугойнбашунос,
Аскияҳон улфатлар.*

*Йиғилганда улфатлар,
Бари олий ҳимматлар,
Чекинлар ғам-қулфатлар,
Завқи осмон улфатлар.*

*Йиғилсак яшнар боғлар,
Чоғ бўлади лимоғлар.
Обод бўлур қулоқлар,
Роҳатижон улфатлар.*

*Бир қуримиз шаробхўр.
Бир қуримиз гулобхўр.
Қуёш нури, офтобхўр.
Масту мастон улфатлар.*

*Барчасининг бағри кенг,
Саховатда бўлуғ денг,
Камол қуёшга тенг,
Дориламон улфатлар.*

*Сўзимда йўқдир ёлғон,
Ҳар биттаси бир жаҳон.
Арзийди фидойи жон –
Килсак жонон улфатлар... –*

дер эканман, сўнг ҳар бир улфатни таърифлаб Малик акага келганда:

*Санъаткор Малик акам,
Кўлига олса қалам,
Ечинар парилар ҳам
Шундай «ёмон» улфатлар*

*Беруний, Амир Темур,
Озод элда бир умир
Дерлар: «қуллик, мусаввир!»
Хунари шон улфатлар, —*

деган эдим.

Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов эса бир шеърда:

*Бу дунёда бор-ку салом ва алиқ,
Яхшиларга ётдир оғир кексалиқ.
Яхшиларга ярашгайдир эркалик.
Шогирд эрур Беҳзодга Абдумалиқ,
Лайло каби бир ёрга дучор бўлсин, —*

дер экан моҳир мўйқалам соҳиби Малик Набиевни буюк мусаввир Беҳзоднинг муносиб шогирди сифатида баҳолайди.

Дарҳақиқат, бу моҳир санъаткор ал-Беруний, ал-Хоразмий, ар-Розий, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Бобур, Алишер Навоий, Аҳмад ал-Фаргоний каби даҳолар руҳини шод этган ва халқимиз маънавиятига улкан ёмбилар қўша олган буюк ҳунар эгасидир. Аммо шунга қарамай, Малик ака ўзларини жуда хокисор тутадилар. Ҳазил-мутойибани ҳам чуқур тушунадилар. Латифами, ҳазилми, аскиями—уни нозик бир табассум билан кутиб оладилар—да, жилмайиб турадилар. Мен бу гўзал жилмайишга баъзан суқ билан, илиқ ҳавас билан қараб кўяман.

Мингдан ортиқ полотноларда бутун бир дунё яратиб қўйган забардаст ижодкорнинг одоб ва одатлари ҳавас қилгудек.

Ул кишини улфатимиздаги ўзбекларнинг энг ўзбекроғи десам янглишмасман. Шўролар даврида етишган зиёлиларнинг кўнчилигига, жумладан бизларга ҳам, баъзи европача одатларга тақлид қилиш сингиб кетган, бу баъзан сезилиб қолади. Лекин Малик акада буни ҳеч вақт сезмадим. Бу деган гап ул киши, баъзилар ўйлагандек, маданият ва маърифатдан орқада қолган эканлар, деган гап эмас.

Ул киши жаҳон маданиятининг қўлга киритган ютуқларидан хабардоргина эмас, балки уларнинг мос тушганларини ўзлаштириб ҳам олганлар. Аммо камтаринлик ва хокисорлик ул

киши наздида одамийликнинг энг муҳим томони сифатида қбул қилинган ва қон-қонларига сингиб кетган.

Мен санъатшунос эмасман. Аммо Малик ака яратган санъат намуналарини кўриб доимо ҳайратимни яширолмайман. Мўйқалам устасининг ижоди тўғрисида рассомлар ва санъатшуносларнинг қатор фикрлари эълон қилинди.

Жумладан, таниқли санъатшунос олим, профессор Тилаб Маҳмудов: «Ўзбекистон халқ рассоми, профессор, Ўзбекистон бадиий академиясининг академиги Малик Набиев ҳақида гап кетар экан, тасаввуримиз кўзгусида камтарин, олижаноб ва мулојим табиятли инсон гавдаланади.

Рассом қалбида шалола янглиғ куч ва илҳом яширинган, характерлар ва тақдирлар кураши, халқимиз босиб ўтган драматик воқеалар уюми тўлқинланиб турганини тезгина пайқаш мумкин.

Унинг картиналари ҳаракат ва экспрессия билан йўғрилган. Халқ тарихидаги жангу жадаллар, драматик тўқнашувлар, озодлик учун чекилган талофат ва эришилган зафарлар кино кадрлари сингари бирин-кетин жонланади» дейди.

Дарҳақиқат, бу мусаввир мўйқаламидан тушган ҳар бир бўёқ чуқур мазмун касб этиш билан бирга, ўзаро шундай уйғунлашадикки, нағижада ҳар бир асар — каттами кичик — у бир симфониядек дилмизга сингиб, кўзимизни қувонтириб, қалбимизни маърифат нури билан ёритиб, бутун вужудимизга эстетик завқ бахш этади.

Малик Набиев кўп йиллик меҳнати билан ўзбек халқининг энг қимматли ва ардоқи қадриятларини — унинг тарихий тараққиётида муҳим ўрин тутган даҳо фарзандлари портретларини яратиб, халқимиз давуғини оламга кўз-кўз қилди.

Маъжур сиймолар тасвири шундай улкан маҳорат билан ижро этилганки, улар ўзининг юксак ифода қудрати ва фусункорлиги билан кишини ҳайратга солади, томошабин қалбини жумбушга келтиради. Бу таъсир кўнгилларда ўзбеклик ифтихори ниҳолини ўсиради. Уларни томоша қилган ҳар бир ўзбек дилида ўз Ватани ва ўз халқига бўлган чуқур муҳаббат ҳисларини балқитади.

Зеро, Малик Набиев санъатига хос хусусиятлардан бири — унинг асарларида ўзбекона миллийлик, ўзбекона гурур тўйғусининг порлаб, нур сочиб туришидир. Шунинг учун ҳам Малик Набиев асарлари халққа хуш келадиган, унинг завоқини

қўзғатадиган, руҳини кўтарадиган, ақл ва заковат билан йўғрилган дурдоналардир.

Малик Набиевнинг бадиий юксак асарлари умри боқийдир. Улар яна неча юзйилликлар давомида халқимизнинг янги-янги авлодларини камолот сари етаклаб, уларни тарбиялашда катта омиқ бўлишига имоним комил. Забарласт устод Малик аканинг юқорида зикр этилган портретларидан танқари «Эски мактаб», «Жиззах қўзғолони», «Муқаддаснинг араб босқинчиларига қарши қўзғолони», «Спитамен қўзғолони» ва бошқа бир қатор расмлари халқимиз тарихининг тўри, ҳалол ва холисона таҳлили натижаларидир.

Устоз мусаввирнинг халқимиз оқиллаги буюк хизматлари муносиб тақдирланган. У Ўзбекистон бадиий академиясининг фахрий аъзоси, бир неча давлат мукофотлари ва орденлар соҳиби. Истиқлолимизнинг 9 йиллиги муносибати билан эса, у «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди.

Академик Малик Набиев муаллимлик фаолиятларининг бошланиши ҳақида шундай дейдилар: «1934 йили бадиий билим юртида 2-курса ўқиб юрардим. Тошкентнинг 15-етти йиллик мактабида устоз рассомларимиздан Баҳром Ҳамдамий расмдан дарс берардилар. Бир куни вақтлари зикр қилинган туфайли ўринларига мени таклиф қилиб қолдилар. Аввалига юрагим дов бермади-ю, устознинг гапларини икки қилгим келмади. Менга нисбатан бўлган ишончларини оқлашни шогирдлик бурчим деб ҳисобладим ва сентябрдан дарс бера бошладим. Бу муаллимлик фаолиятимнинг бошланиши эди. 5-7-синфларга расмдан сабоқ ўтарканман дилимда қувонч жўш урарди, болалар сурат чизишга жуда қизиқишарди. Талаба эканлигимни ҳам унутиб, ўзимни расм ўқитувчиси деб билардим».

Мураббий мусаввир бўлиш тинмай ўқиб ўрганишни, кенг дунёқарашга эга бўлишни талаб этарди. 1938 йилида рассомлар уюшмасида ёшларни тарбиялаш учун икки йиллик курс ташкил этилди. Ўқишга юборилганлар орасида М.Набиев ҳам бор эди.

— Икки йил ичида кўп нарсаларни ўргандим,— деб эслайди Малик ака. - Масалан, одам руҳий ҳолатини аниқлашда юзндаги имо-ишоралар, кўз, қош, пешанадаги ажин чизиқлар, бурун-лаблар тузилиши ва ҳаракатини билишлик портрет яратишда катта аҳамиятга эга эканлигини ўргандим».

Малик ака Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини битиргач, шу ерда муаллимликка қолдирилди ва 1963-1988 йиллар орасида рангтасвир ва қаламтасвир кафедраси

си мудирлигида хизмат қилди. Малик Набиев иш фаолияти давомида тўғри сўзлиги, ҳалол, хушмуомалалиги, инсон меҳнати қадрига етадиган киши сифатида институт жамоаси орасида катта обрў-эътиборга сазовор бўлди.

Ул киши яратган асарларда халқимизнинг навқирон авлоди — болалар, ёшлар, ўсмирлар, ва шунингдек, кексалар акс этган. Уларнинг негизида чин инсонийлик, ахлоқ-одоб, қизгин меҳнат жабҳаси тасвирини намоён қилиш нияти ётади.

Малик акани жуда кўп рассомлар устозимиз дейишади. Шогирдларини санаб адоғига етиш қийин.

Устоз Малик Набиев бир қатор ўқиш китоблари, дарсликларнинг ҳам мушрифилар.

Малик ака жаҳонгашта рассом. Ул киши Афғонистон, Франция, Испания, Бельгия, Америка, Канада, Норвегия, Дания, Швеция, Англия, Италия, Греция, Африка, Морокаш, Тунис, Жазоир, Туркия ва бошқа жойларга сафар қилиб асарлар яратганлар.

Малик ака табарркук 85 ёшни ҳам тетик ва бардам кутиб олдилар.

Абдулқосим Фирдавсий:

*Бобо набирага бўлса раҳнамо,
Замона шу ердан ундирар кимё,*

деб кексалик донолиги ва ёшлик куч қувватининг қўшилишини, зеро шунда мўъжиза унишини орзу қилган эди.

Малик акага шундай мўъжиза насиб эгган десак бўлади.

Ул киши 85 дан ошгач ҳам ижодий фаолиятларини бир нафас тўхтатмай, мўъжизакор мўйқаламларини бир дам тинчитмай, ижодларини фаоллик билан давом эттирмоқдалар.

Шунини ажабланарлики, эндиликда кўпроқ аёллар портретини ишлашга ружу қиладилар ва булар орасида, айниқса, Бибихоним портретлари гўзаллиги, нафислиги билан ажралиб туради.

Маълумки, аёллар яратувчи халқ. Азиз ва муҳтарам Малик ака, улардан сизга яратувчилик кўпроқ юқсин ва ғайратингиз сусаймасин, яратувчилигингиз, ижодингиз гуллаб, яшнасин.

2001

АКАДЕМИК
ТОШМУҲАММАД САРИМСОҚОВ

Тошмуҳаммад домланинг сабоқлари

Мен бир ҳикоямда устозларни қизитилган темирга ўхшатган эдим. Қизитилган темир нимага тегмасин, унга ўз ҳароратини ўтказади. Устозлар ҳам шундай.

Аммо қизиган темир таъсирининг ўтиши унинг ҳарорат даражасига боғлиқ. Маълум даражага қадар темир фақат бевосита теккан нарсагагина ўз иссиқлигини ўтказади. Аммо темир ҳарорати жуда баланд даражага етганда-чи? Унда темир ёлқиндек нурлана бошлайди ва унинг таъсир доираси кенгайиб кетади. У ўз нури етган жойгача таъсирини ўткази бошлайди.

Тошмуҳаммад домла ҳам мана шундай устозлардан эди.

Ул кишининг таъсир доираси аллақачон шогирдлари, ва умуман, математиклар доирасидан чиқиб кетган.

—Мисалан, мен — шарқшунос, Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов — математик, аммо мен ўз устозларимни санагудек бўлсам, булар ичида албатта Тошмуҳаммад домланинг номлари қайд қилиниши зарур. Бу мен университетда ўқиган, ишлаган вақтларимда ул кишининг ректор ўки вазир лабозимида турганлари учунгина эмас, йўқ. Бу менинг ул киши сабоқларидан кўп маҳал бевосита ва билвосита фойдаланганим тўғрисидадир.

*Оламлар ақлининг чироғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим.*

(Рудакий)

1915 йилнинг учинчи сентябрида Фарғона водийсининг Шаҳрихон қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган болани узок умр тилаб Тошмуҳаммад номини бердилар.

Тошмуҳаммад кичиклигиданоқ зийрак ва тийрак, кўзига кўрнган нарсанинг сирини билмай, эшитган сўзининг тагига етгани кўймайдиган бўлиб ўсди. Тез орада уни Шаҳрихон қишлоқ мактаби қониқтирмай қўйди.

Унинг бахтига оиласи Қўқонга кўчиб келди. Бу ерда рус мактаби бўлиб, рус домлалари ишлашар эди. (Тошмуҳаммад Алиевич сўхбатларда улар номини катта ҳурмат билан тилги оталдилар.)

3-4 йил эски мактабда ўқигач, Тошмуҳаммад катта жасорат билан рус мактабига ўтиб олади. Шу бўлди-ю, илмга чанқоқлиги кундан-кунга орта борди ва уни Тошкентга бошлаб келди.

У 1936 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультетини муваффақиятли битириб, икки йил ўтар-ўтмас, 1938 йилда номзодлик диссертациясини ёқлади. 1942 йили эса армия сафида хизмат қила туриб, докторлик диссертациясини ёқлайди ва профессорлик унвонига сазовор бўлади. Олим Ўрта Осиёдаги энг йирик университетнинг масъулиятли кафедраларидан бирини бошқаради. Ёши ҳали ўттизга етмаган Тошмуҳаммад домла 1943 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланади.

Шундан бери ТошДУ ректори, Фанлар академияси Президенти, Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазири лавозимларида ишлаб келдилар.

Тошмуҳаммад домла нимаики топган бўлса, ҳаммасини нимдан топдилар.

Орзу-тилак йўли меҳнат тагида,
Хазинанинг мўли меҳнат тагида.

(Абу Шукур Балхий)

Фан соҳасидаги бундай беқиёс ютуқлар, эл орасидаги, олимлар сафидаги бундай улкан обрў-эътибор сабабини ўйлаганда, мен бунини Тошмуҳаммад домланинг меҳнатсеварлигидан, ёшлиқдан ул кишига одат бўлиб, табиатига сингиб кетган заҳматкўшлигидан топдим.

Мен домлани бир ҳафта, бир кунгина эмас, бирор соат ҳам математикасиз яшамайдилар деб айтиш масъулиятини бўйнимга ола биламан.

Факультетда, кафедрада шогирдлар билан бирга бўлганда, бу ҳол табиий. Аммо домла вазир бўлиб ишлаганларида ҳам бу фазилатларини сақлаб қолдилар. Унда мен Шарқ факультетининг декани эдим. Факультет кичкина бўлса-да, ҳалқаро аҳамиятта молик эди. Шунга яраша турли муаммолар пайдо бўлиб турарди, айниқса, ўқишга қабул ва битирганларни ишга жойлаш масалалари мураккаб эди.

Домланинг бўш вақтини топиш эса ундан ҳам мушкул эди. Шунинг учун мен кўпинча, у кишининг иш вақtlари тугаган пайтида борар эдим. Домла қўлларида бўр билан хоналарнинг бир чеккасига ўрнатилган ва устидаги пардаси очилган ёзув тахтаси олдида турган бўлардилар.

Қисқагина суҳбатда масалани ҳал қилар эдик-да, хайрлашар-хайрлашмас яна тахтадаги математик формулаларга юзланар эдилар. Дам олиш кунлари тоғ кезишни севардилар. Ўшандай сайрда бирга бўлган вақтларимизда ҳам домлани математикадан ажратиш қийин эди. Бирга кета туриб ҳам бирдан беш-олти қадам илгарилаб кетадилар-да, қандайдир формулаларни пичирлаб бармоқлари билан ҳавога ёза бошлайдилар... Сўнг дарров чўнтақдан карточка қоғоз олиб ёзиб кўядилар... Биз ҳамроҳлар кейинроқ қоламиз... Янги теоремалар туғилаётганининг гувоҳи бўламиз.

Ҳа, халқимиз баъзи шошқалоқ кишилар ҳақида «Мулла Ҳасаннинг тиними йўқ, қилган ишининг унуми йўқ!» дейди. Тошмуҳаммад домланинг бутун фаолият марказида аниқ мақсад – ҳозирги замон математикасининг катта-катта муаммолари туради.

Мана шу тиниб-тинчимаслик ва шу билан бирга, ўз фанига садоқат, ҳунарига фидойилик, бутун фикру зикрини аниқ мўлжалга йўналтира билиш домлани математиканинг янги ва муҳим соҳаси – эҳтимоллар назарияси, топология соҳаларида дунёга машҳур бўлган мактаб яратишдек улкан муваффақиятга олиб келди.

Математика фани даргоҳига биринчи қадамни босган кундан бери домлани ТошДУсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам университетдан чиққан бир гуруҳ олимлар билан суҳбатда мен «ТошДУ» сўзига «Тошмуҳаммад домланинг уйи» деган изоҳни берганимда, барчага маъқул тушган эди. Менинг бу талқиним ҳазил, аммо бунда ҳам жон бор.

*Билим бойлигига тўймайди одам,
Камаймас бошқага қанча берса ҳам.*

(Асадий Тусий)

Домланинг математика соҳасидаги кашфиётлари акс этган асарлари юздан ортиқ, аммо уларнинг орасида энг қимматлиги энг кўп юрак кўри, дил меҳрини ўзига сингдирган асарлари бор. Булар – шогирдлари. Улар жуда кўпчилик. Улар орасида жаҳонга машҳур фан докторлари, фан номзодлари бор. Улар республикамиздагина эмас, ундан ташқарида ҳам хизмат қилиб келмоқдалар.

Тошмуҳаммад домла математика дастурларини тузиш ҳайратларида ҳам, математикадан олимпиада ўтказишда ҳам,

ёни математиклар мактабларини ташкил қилишда ҳам доимо бош-қош бўлдилар. Бунга қирқ йил давомида ул кишининг матрузаларини бевосита эшитган талабалар, асарларини мутолаа қилган китобхонлар қўшилса... Эҳ-ҳе, ул кишининг шоғирдлари ҳисобига етиб бўладими? Мен буни ўз зиммамга ололмайман.

*Бийиклик келди ҳимматдан нишона, —
Ки ҳимматсизни паст этди замона.*

(Навоий)

Мени қанчалик қаршилик кўрсатишимга қарамай университетнинг илмий ишлар бўйича проректори қилиб тайинлашди. Домла мени чақириб, бу лавозим менинг ўз мутахассислигим соҳасидаги ижодий ишларимга анча путур етказса-да, бир неча йил ишлаб беришга тўғри келишини айтдилар-да: «Ҳаммамиз ҳам шу ҳолдамиз, фанда ўз вазифасини бажаришдан ташқари уни ташкил қилувчилар ҳам керак», - дедилар.

Мени янги вазифага йўллар эканлар, фақат биргина насиҳат — кишиларга меҳру шафқат билан қараш, уларга имкон борича ёрдам бериш, кишиларда учрайдиган камчиликларга олижаноблик билан ёндашиш кераклиги ҳақида гапирдилар.

Улкан олим, катта давлат ва жамоат арбобининг бу гапидан шунча фаоллиглари орасида энг муҳими шу эканлигини уқдим. Авваллари ҳам домланинг юмшоқтабиат, ўта маданий киши эканликларига ўрганиб кетган эдим. Ул кишини кўндан биладиган университет боғбон чолларидан бирининг «Тошмуҳаммад домла жуда ажойиб одам-да, агар эғнида чумоли кўрса, шуниням қоқиб ташламайдилар, секин олиб ерга қўядилар», деб гапиргани ёдимда қолган эди. Аммо менга қилган бу насиҳатларидан сўнг, энди ўрганиш бўлиб кетган нарсага ҳам синчиклаб қарай бошладим ва ул кишидан олиҳимматлик, олижаноблик дарсини ўқий бошладим. Домла ҳеч қачон бирор кимса ҳақида ёмон фикрга бормайдилар, барчага ўзларига ишонгандек ишонадилар. Бу ишончни суниестемол қилувчилар чиқиб қолганда, «Буни қаранг?!», «Буни қаранг?!» деб ҳайратланидилар. Бу ажабланиш математикада мантиқий икки карра икки тўрт чиқиб турган жойда, нечундир, етти чиқиб қолгандек кўринади!

Маъмурий ишда ҳам домла кишиларга ишонч билан қарардилар. Ҳеч кимнинг ҳуқуқини поймол қилмаслик, кимга

қайси соҳа топширилган бўлса, ишнинг инон-ихтиёрини тўлиқ ўз қўлига бериб қўйиш, унинг ҳар бир фикру мулоҳазасига, хатти-ҳаракатига ҳурмат билан қараш ва керак жойда катта принципдаги масалалардагина маслаҳат бериб туриш, майда-чуйдага аралашабермаслик домланинг одати эди.

Аммо шу билан бирга ул киши: «Доверяй, но проверяй», деб қўядилар. Бу жумлани тез-тез қайтаришни яхши кўрадилар.

Бирор топшириқ ёки режадаги иш бўладими, тамом, ўша иш бажарилгунча, қандай ҳолатда учрашмайлик, «Ҳа, фалон иш нима бўляпти, фалон кун-я»,— деб хабар олиб қўйишлари бор.

*Ақллилар айтур бир уйда қачон
Қўшфармондор бўлса, ишлар саргардон.*

(Фирдавсий)

Домлада энг кучли ҳиссиёт нима?— деб сўрасалар, мен ҳеч иккиланмай жамоага бўлган муҳаббат ҳисси деб жавоб берар эдим. Бу ҳаётда дўстликка садоқат, доим ким биландир фикр алмашиш, самимий суҳбатга муштоқлик, севикли математикада доимо шогирдлар орасида бўлиш, янги-янги фикрлар билан ўртоқлашиш иштиёқидагина эмас, маъмурий ишда ҳам яққол кўринади.

Университетга таалуқли қандай масала бўлмасин, у ёки бу иш мутасаддилари билан, ё мутгасил чақирилиб турадиган проректорлар мажлисида маслаҳатлашиб ҳал қилинарди.

Бу мажлисларда мен ўзни бошқалардан ажратмаслик, ўз фикрини амалдорлик асосига суяниб эмас, балки логик ва тафаккур, билим ва исбот асосида ўтказиш сабоқларини уқиб бораман.

*Мевали шох боши саломга эгик,
Мевасиз шох бошин кўтаради тик.*

(Жомий)

Бу сабоқни изоҳлаб бериш қийин. Жомийдан келтирилган байтда кишидаги камтарлик асоси жуда яхши очиб берилган. Тошмуҳаммад домлани шу байт исботига яққол намуна деса бўлади.

Домладаги бу сифатлар унинг табиатига сингиб кетган, зеро улуг-бобомиз Алишер Навоий деган эдиларки:

*Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат, табиат бўлур.*

Ҳа, халқпарварлик, халқ ишига садоқат, камтаринлик, ўз ҳунарига фидойилик, кишиларга ишонч ва муҳаббат... Тош-муҳаммад домла табиатига хос бу хусусиятлар кўпларга сабоқ бўлса ярашди.

1975

ЎЗБЕКИСТОҶ БАДЎ ШОИРИ ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ

Дўстим, ҳамкорим

Вақтнинг тез ўтишини қаранг: кечагина тавиниб дўст ту-тинган, кунда-кунора кўришиб, ҳамкорлик қилиб, бирга иш-лаб юрган кишинг етмишга кириб қолганини билимай ҳам қол-санг! Дўппини ерга қўйиб, ўйлаб кўрсанг-чи? Уйласанг, эҳ-ҳе, қанча сувлар оқиб кетибди, соч-соқол оқарибди, сафалек тишлар сарғайибди, набиралар кўрибмиз, бир инсон умрини яшаб кўйибмиз... Энди таомилга кўра, бу қутлуғ айём муноса-бати ила дўстлигимиз йилномасини бир варақлаб кўришимиз, дўстимизга дил мавжларини изҳор этишимиз лозим бўлади.

Мен Жуманиёз билан бир вақтда ўқиб, Тошкент Давлат дорилфунунини бир йилда битирганман. Аммо мен ундан 7-8 кўйлакни ортиқроқ йиртган, дорилфунунгача ҳарбий коман-дирлар мактабини битириб, иккинчи жаҳон уруши жанг-гоҳларида жанг қилиб, кўкрагимдан ўқ еб, госпиталларда да-воланиб, фақат 1947 йилдагина дорилфунунга ўқингга кирган эдим. 1952 йилдан бошлаб «Шарқ юлдузи» журналида ишлар эканман, кўпчилик янги ҳамкасб ошноларим ичида уни яхши дўст сифатида танлаган эдим. Дўст танлашда янгилишмаган эканман, кейин ака-укадек бўлиб кетдик.

Мана, ярим аср мобайнида биз дўст ва ҳаммаслак бўлиб яшаб, ҳамкорлик қилмоқдамиз: Шарқ мумтоз шеърини намо-яндаларини ўргандик, асарларини таржима ва таҳрир қилдик, нашр эттирдик, ўзимиз ёзган асарларимизни бир-биримизга ўқиб бериб, муҳокама қилдик. Абулқосим Фирдавсий «Шоҳ-нома»сидек улуғ асарни таржима қилдик, режаларимиз билан ўртоқлашиб фикр алмашдик, эҳ-ҳе...

Жуманиёздаги фазилатларнинг ҳаммасини кўз олдимга кел-тириб, қиёслаб кўрмоқчи бўлсам, ундаги ижодий кайфият, иш-дан толмаслик, садоқат, одамшавандалик ва ҳоказолар келаве-ради, аммо булар орасида унинг камтарлиги алоҳида бўртиб ту-ради. Унинг камтарлигини ўйлаганимда, барибир, меҳнат ҳеч қачон зое кетмайди, ҳақ жойида қарор топади, доимо камтар одам охири ютиб чиқади, деган фикр мустаҳкамланаверади.

Мана, бир мисол: Жуманиёзнинг шеъринг бобидаги ютуқ-лари, эл орасида машҳур руҳафзо лирикаси, сафобахш дoston-лари, таржималари, бир неча дилангез пьесаларининг Тошкент

ва вилоят театрларида узлуксиз қўйилишига, халқимизнинг суюкли, тан олинган шоири бўлишига қарамай, ундан ёшроқлар ҳам эришган юксак унвонга эришмади. Бундай унвон унга олтинда ҳам берилмади. Мен унга бу ҳақда гапиришга ийманардим, аммо билардимки, Жуманиёз бу соҳада ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ниҳоят, «Сабр таги — сариқ олтин», деганларидек, унга «Республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилди, сўнгра «Ўзбекистон халқ шоири» унвонига ҳам сазовор бўлди. Бу — каматрлик ва сабру қаноат меваси эмасми?

Ҳали Жуманиёз Жабборовнинг лирикаси, дostonчилиги, драматургияси, таржимонлик санъати ҳақида тадқиқотлар ўтказилар, диссертациялар ёқланар. Лекин шулар орасида мен жаҳон адабиётининг энг улкан эпосларидан бири — «Шоҳнома» таржимасига қўшган ҳиссасини алоҳида қайд этиб ўтишни истардим. Мушоҳадаси кенг Жуманиёз Жабборов «Шоҳнома»дан «Искандар», «Ошкониёлар», «Сосониёлар», «Ардашер», «Баҳромгўр», «Қубод», «Хусрав Парвиз ва Ширин», «Яздиғорд» сингари дostonларни ўз ичига олган бир китобни чўнг маҳорат билан таржима этиб, халқимизга тортиқ қилганининг ўзи жасорат эди. Бу китоб халқимизнинг маънавий бойлиги бўлиб қолди.

Албатта, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Жуманиёз Жабборовдек топқир, закий ва сермахсул ижодкор тўғрисида яна кўп гапириш мумкин. Аммо мен унинг одамийлиги, катта қалб эгаси бўлган инсонлиги борасида сўз юритишни бурчим деб билдим.

Ҳар бир оилани халқимизга хузурбахш, мазали, ширин-шарбат мевалар, гуллар етиштирувчи гулбоғ деб тасаввур этсак, Жуманиёз парваришлаб етказган боғда баркамол ўғиллар, зебо, одобли ва латофатли қизлар, келажаги порлоқ ажойиб набиралар етишганлиги дўстимизнинг ўз халқи олдидаги яна бир бурчини ҳам аъло даражада оқлаганидан далолатдир.

Бу катта ва иноқ, кўплар ҳавас қиладиган оиллага исми жисмига монанд Шамсияхон ая куёшлик қилади.

Хулосада шуни айтмоқчиманки, қалби дарё азиз дўстим Жуманиёз Жабборовнинг ижоди, унинг ҳавасқўзгар драматургияси, дилёритар лирикаси ҳақида тадқиқот ўтказувчи адабиётшунос олимлар балки айрим кимчиликлар излаб топадилар. Аммо мен, қанча ўйламай, ундан одамийлик бобида бирор нуқсон тополмадим.

Жонажон дўстимга ҳаётда ҳам, ижодда ҳам, обрӯ-эътиборда ҳам қилча камчилик бўлмаслигини чин дилдан ис-таб, қутлуғ ёшингиз муборак, азиз дўстим, дегим келали.

Жуманиёз шеърларидан бирида: «Икки ўттизмаи, яна ўт-тиз керак», деб ёзган эди. Энди биз унга чин юракдан: «Мага, энди «Яна ўттиз сўраймиз, Шамсияхон билан қўша қаринг, имонингиз саломат бўлсин» деймиз.

2000

**ЎЗБЕК ИЕТОЖДА ХИЗМАТ
КЎРСАТГАН АРМИЯ
ҒУЛОМҚОДИР ҚЎҲОРОВ**

Чўли ироқ

Мана ўғиниз йилдан ортиқки, бизнинг маҳалламизда давом этиб келаётган улфатчилигимиз мавжуд. Ота боболаримиздан мерос бу улфатчилигимизда республикада машҳур зиёлиларимизнинг кўпгина кишилар иштирок этишган ва умрларининг охиригача садоқатли дўст-улфатлар бўлиб, ўтиб кетишган.

*Балғимизга хўп яратмиш дўсту улфатни худо,
Аста никдан фориг одам. келса дўсту ақрабо.
Жам бўлиб келганда улфат, дилда қулф урғай баҳор,
Ғам-аламга келгай офат ҳамда қулфатга вабо... —*

деган эдим улфатчилигимиздаги мушоиралардан бирида.

Улфатчилигимиз ҳозир ҳам давом этади. Унда, Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев, Ўзбекистон халқ шоири Жуманпўз Жабборов, таниқли шоир Назармат, Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими Бурҳониддин Зиёев ва бошқалар иштирок этадилар.

Назармат ака бир куни ўзининг жанговар ҳаётидан кизиқарли бир воқеани ҳикоя қилиб берди.

У уруш жабҳасида журналист-жангчи бўлиб хизмат қилган. Урушнинг қизиган вақти. Душман билан юзма-юз олишаётган пиёдалар орасида бир полкдан иккинчисига ўтишга тўғри келган. Назармат уч-тўрт солдат билан бир юк машинасига чиқиб йўлга тушган. Ўрмон ичида бир оз юрилгач, узокдан най овози эшитилган. Қулоқ солса, унақа-бунақа най эмас «Чўл ироқ» куйи чалинмоқда эди. Жангчи ва журналист Назармат машинани тўхтаттирган ва:

— Сизлар кставеринглар, мен ўзим етиб бораман, — деб най овози келган томонга йўл олган. Бориб қараса, ўзбек дивизияси жангчилари дам олаётган ўрмон бурчида «Чўли ироқ» янграмоқда экан. Улар билан кўришиб, «Чўли ироқни» яна бир бор чалдириб эшитган. Назармат бошқа йўловчи машинада мўлжалланган жойга бориб, шундан хабар топадики, боя у тушиб қолган машинага катта тўп ўқи тушиб портлаган ва одамларнинг барчаси ҳалок бўлган экан.

— Мени ўлимдан сақлаб қолган шу куй, — деб ҳикоясини тугатган эди Назармат ака.

Шундан кейин бизнинг улфатда бу куйга эътибор ва ҳурмат яна кўпайди. Биз ҳар йигилишимизда албатта «Чўли ироқни» сел бўлиб тинглайдирган бўлиб қолдик. Бунга сабаб фақат Назармат аканинг ҳаяжонли ҳикоясигина эмас, улфатимизда бу куйни ниҳоятда моромига етказиб, юксак маҳорат билан ижро этувчи санъаткор созанданинг борлиги эди.

Бу киши халқ маорифи аълочиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Фуломқодир Қўчқоров бўладилар. Шунинг учун ҳам Жуманиёз Жабборов улфатимиз ҳақида ёзган шеърларидан бирида: Фуломқодир акани таърифлаб:

*Дутор куйлар... Фуломқодир қўли бу,
Ўзбек халқин босиб ўтган йўли бу,
Дилхирождир, ё Ироқнинг чўли бу,
Машшоқ эмас, улфатларнинг гули бу,
Юрагида ҳамиша баҳор бўлсин, —*

деган эди.

Ул киши ҳозирги кунда азиз ва серфайз умрларининг саксонинчи баҳорини қаршиладилар. Ҳурматли ўқувчиларга бу ажойиб санъат шайдоси ҳақида қисқагина маълумот бериб ўтишни лозим кўрдим.

Одий бир деҳқон ва саховатли боғбон оиласида дунёга келган бу одам йигитликнинг илк давридаёқ Муҳиддин Қориёқубов ва Тамарахоним концентларига боради ва уларнинг моҳирона ижроларига маҳлиё бўлиб, мусиқага кўнгил қўйди.

Буни сезган оталари ўғилларини Тошкентнинг Бешёғоч даҳасидаги мусиқа техникумига ўқишга берадилар.

Шундай қилиб 12 яшар ўспирин бутун умрга мусиқа, соз, куй шайдоси бўлиб қолади.

1936 йилда техникумни битирган Фуломқодир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Тошкент мусиқа билим юртини (1942) ва Мухтор Ашрафий номидаги Тошкент Давлат консерваториясининг ўзбек халқ чолғу асбоблари бўлимини (1954) битиради.

Шундай қилиб, оддийгина деҳқон ўғли бўлган йигитчамиз ажойиб созанда, ўзбек халқ чолғу асбоблари дирижёри ва бас-такорн бўлиб етишди.

У бутун умрга халқ мусиқаси билан боғлиқ бўлган ижроини як фаолиятини бошлар экан, ўзи севган ва фидойиси бўлган бу ажиб соҳанинг тарғиботчи, ташвиқотчисига айланади. Чунки ўзи кашф этиб, онги ва шуурини, қалбини тўлдириб

келаётган қувончларини бошқалар билан ҳам баҳам кўргиси, айниқса, бу билимларини ёшларга етказгиси келар эди.

У 1937-1973 йиллар давомида Муҳиддин Қориёқубов номидаги Ўзбек давлат филармониясининг Тўхтасин Жалилов номи халқ чолғу асбоблари оркестрида, сўнгра филармонияда ишлаш билан бир қаторда Тошкент марказий ўқувчилар саройи қошидаги мусиқа мактабида ўқитувчи ҳамда халқ чолғу асбаблари оркестрида бадий раҳбар ва бош дирижёр вазифасида хизмат қилади.

У ўзининг тарбиячилик ишларини 1937 йилдан 1999 йилгача узлуқсиз давом эттирди. Ёш авлодни тарбиялаш соҳасидаги муваффақиятлари учун унга «Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси» унвони берилган (1959). Фуломқодир Кўчқоров Ўзбекистонда мусиқа санъатини халқ орасида ёйиш ва уни ривожлантиришга жуда катта ҳисса қўшган арбобларимиздан десак, ҳеч муболага бўлмас.

Фуломқодир Кўчқоров муаллимлик, ёшларга устозлик билан бир қаторда, мусиқага онд қатор китоблар ҳам яратган.

Истеъдодли мусиқашуноснинг шу кунгача ёзган китоблари сони ўнгага етиб қолган. Улардан етитаси чоп этилиб, аллақачон халқнинг маънавий бойлигига айланган. Бу нашрлардан Ўзбекистон, Тожикистон, Қорақалпоғистон мусиқа мактабларида дарслик сифатида фойдаланилмоқда.

Албатта, бундай асарлар муаллифининг ўзи, аввало, моҳир созанда бўлиши керак. Фуломқодир аканинг ижрочилик маҳорати халқимиз орасида тан олинган. Унинг ижросидаги халқ ва мумтоз куйлар рўйхатининг ўзи бир китоб бўлади. Уларнинг бир қисми магнит тасмаларига туширилиб, пластинкаларга ёзилган, радио ва телевидение архивларида сақланмоқда. Улардан намуналар вақти-вақти билан халққа эшитирилиб турилади. Фуломқодир ака билан суҳбатлашсангиз, ул киши тилларидан бол томиб, ўз устозларини ёдга оладилар ва «халқимизнинг суюкли санъаткорлари Рихси Ражабий, Ориф Қосимов, Сурен Габриэланлар кўлида таълим олиб, шу даражага етишдим» дейдилар. Мен бу сўзларни эшитар эканман, беихтиёр улуг файласуф шоир Умар Хайёмнинг:

*Ёшлиқда биз шогирд, ўзгалар устод,
Сўнгра устод бўлиб, дилни этдик шод.*

деган байти ёдимга келади.

Дарҳақиқат, Фуломқодир ака билан ҳам худди шундай бўлди. Ҳозир ул киши Ўзбекистон бастакорлар уюшмасининг

аъзоси, Ўзбекистон театр арбоблари уюшмасининг аъзоси, кўпгина санъат мусобақалари, мусиқа танловларининг совриндори. Ул киши санъатимиз довруғини чет элларда ҳам намойиш этган моҳир созандадир.

Албатта бундай санъаткорнинг шоғирдлари кўп бўлиши турган гап. Айниқса, ёшларга меҳру муҳаббати умр бўйи жуш уриб турган санъаткорда!

Дарҳақиқат, Ғулумқодир аканинг шоғирдларини санаб адоғига етиш қийин. Булар орасида Ўзбекистон халқ артисти Ғулумжон Ёқубов, Тошкент Давлат консерваториясининг профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Тўлқин Қурбонов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, хонанда, созанда ва бастакор Гелман Ҳасанов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Афзал Рафиқов ва Ҳасан Азимовлар каби мамлакатимизда таниқли санъат арбоблари, мусиқа мураббийлари бор.

Ғулумқодир аканинг халқимиз олдидаги катта хизматлари муносиб тақдирланган. Ул киши «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист унвони», «Эл-юрт ҳурмати» ордени, «Шухрат» медали билан тақдирланган.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом муборак ҳадисларидан бирида мусулмонларга қарага: «Кўпайинглар, мен маҳшар кунини умматимнинг кўплиги билан фахрланаман» дейдилар. Ғулумқодир ака бу нуқтаи назардан жуда бахтли ва ниҳоятда табаррук инсон.

Мен бу бахту саодат, бу мўътабарликни қўйидаги уч жиҳат билан изҳор ва исбот этган бўлардим:

Биринчиси — ул кишининг ўта табаррук саксон ёшларини уч ўғил, уч қиздан иборат олти фарзанд, 28 невара ва 39 чевара нишонламоқдалар. Улар мамлакатимиз хўжалигининг турли соҳаларида хизмат қилмоқдалар, мактаб ва боғчаларда таълим олмақдалар.

Иккинчидан, Ғулум ака саксонга кирган бўлсалар ҳам, бирар кун, бирар соат севикли машғулотларидан узоқланмай, тинимсиз меҳнат қилиб келмоқдалар. Мана шу кунларда боғча болалари учун «Бойчечак», халқимиз ижодидан «Ёр-ёр» ва баҳор ҳақидаги кўшиқларни ноталарга тушириб, учта китоб тузиб, нашриётга топширдилар.

Учинчидан — бундай узоқ ва самарали умрда, ул кишига шунча солиқ фарзандларни тарбиялаб вояга етказишда, ажойиб инсон Ҳумайра аянинг хизматлари ҳам беқийёслигини эътироф қилсак, адолатли иш қилган бўлаемиз.

Оталаримиз ёшларни дуо қилганларида «Қўшганинг билан қўша қаригил» дейишлари бежиз эмас. Худонинг инояти бўлган бундай бахтли ҳаёт ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

Бу кун дўстимизнинг саксон ёшли шодиёна кунларида:

Бахтингиз боқий бўлсин. Умрингизга, соғлигингизга, ижодингизга барака тилаймиз, азиз дўстимиз, зариф улфатимиз Фуломқодир ака, - деймиз.

2000

ОТАМИЗ – ШОМАҲМУД ШОАҲМАД ҚҶҒАИ

Ҳикмат чироғи

Муҳтарам отамиз Шомаҳмуд Шоаҳмад ўғиллари 37 ёшда дунёдан кўз юмганлар... Ҳа, мен адамларни эс-эс биламан, вафот этганларида 6 яшар эдим. Эсимда қолгани шуки, бемор ётсалар-да, мени олдиларига чорлаб ганирар эдилар, соатни ўргатар эдилар. Ул кишидан қолгани бир кичик дафтарча, унда ҳусни хат даражасидаги чиройли араб ҳарфлари билан оталари, акалари вафотлари санаси ва биз фарзандларининг туғилган кунларимиз аниқ ёзиб қўйилган.

Мен тўғримда: «1921 йилнинг 16 апрелида шанба кунин эрталаб соат 9 да ўтил фарзанд ато қилди, исми шарифи Шоислом Шомаҳмуд ўғиллари қўйилди, илоҳи ота-оналик, ризқу насибалик қилгайсан» деб ёзиб қўйилган.

Бувамларни кўрмаганман – ул кишидан кейин туғилганман. Бувамлардан қолган китоблар орасида Мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Маснави маънавий» китоблари мавжуд. Ойим раҳматликининг айтишларига кўра, бувам бу китобни ўқиб ултирганларида, соқол-мўйлабларидан кўз ёшлари томиб турар экан.

Мана эндиликда мен аллақачон отам ёшидан ўтиб кетдим. Аммо ул киши умрларининг охири давларида онамизга айтиб қолдирган бир неча қалима сўзлари ҳануз менинг учун ҳикмат чироғи. Отамиз васиятларида шундай деган эканлар:

–Аёл бошинг билан тўрт ёш бола билан қолаётирсан, ҳадеб пинжингга олаверма, одамшаванда қилиб ўстир. Илм кетидан қлаёққа бўлса, шу ёққа боришсин, қўйиб бер, эндиликда замонлар келадикки, ҳамма нарсани илм ҳал қилади. Илмли киши ҳеч хор бўлмайди, сенинг ҳам меҳнатларинг зое кетмайди. Мен Московга бориб ўқимоқчи бўлдим, лекин насиб этмади, энди булар ўқисин, мен кўрмаганларни сен кўрасан.

Мен ҳарбий мактабни битириб, саккиз йил ҳарбий хизматни ўтадим, жанг майдонида кўкрагимдан ўқиб келсам-да, университетда ўқиб илм олдим. Укам Ленинградда алоқа институтини битириб келиб, Тошкент телевидениеси асосини қурганлардан бўлди.

*Гул тўқилса буйи қолса не ажаб,
Фунчаларда куйи қолса не ажаб.
От босмаган жойни той босса не хуш,
Фарзандларда уйи қолса не ажаб.*

Дийдорларига тўёлмай қолган отамиз васиятлари бизга йўлчи юлдуз бўлди. Ўз фарзандларимни тарбиялашимда ҳам ул кишининг ёрқин сўзлари машъалдек нур сочиб туради.

*Ёшим ўтмиш отам ёшидан,
Аmmo бошим ўтмас бошидан.
Чунки ариқ қанча оқмасин,
Ўтолмайди у ўз бошидан.*

*Ҳар қанча бўлса ҳам билиминг баланд,
Оталар ҳикматин унутма ҳарчанд.*

1978

ОҶАМИЗ – ҲОШИЯ ӨҶЛАЙМОҶ ҶИЗИ

Она тиззаси

Бу кун тонгда нечундир паст музрав билан уйғондим.
Субҳидам деразадан қарасам, кечаги ёмғир қорга айланган.
Ҳовлидаги дарахт шоҳлари ҳўт қор юкидан пастга осилган.
Айниқса, арча бутаси оппоқ марварид маржондай шоҳларини
ерга эгиб, аллақандай мунг билан ер ўпаётгандай. Бутун умри
биз етим болаларни боқиш, гарбиялаш ташвишида ўтган
онаизоримни эсладим. Онажонимни жуда соғиниб кетдим ва
ўз аҳволим ифодасига сўзлар изладим. Сўзлар ҳам беихтиёр
қуйилиб келаверди:

Бадиҳа

*Тиззангизга ташлаб ўзимни,
Ўзим ташлаб, юниб кўзимни,
Кучар эдим бутун оламни,
Дил билмасди қудурат, ғамни...
Мўъжизали эрди тизингиз,
Қани энди топсам изингиз!?
Баҳор эди кўзимга олам,
Парисифат эди ҳар одам,
Қайнар эди юракда орзу,
Бахт-иқболдан чеҳрангиз кўзгу,
Қуёш эди нурли юзингиз,
Қани энди топсам изингиз?!
Ёрқин эди менга келажак,
Бутун умрим нурга тўлажак,
Онажоним, оҳ! Онажоним,
Тиззангизда экан жаҳоним...
Қани энди топсам изингиз.
Қайта-қайта ўпсам изингиз!*

1985

ТОҒАМИЗ ҒОҒИРЖОН СУЛАЙМОНОВ ЎҒАМИ

Қовун шарбати – элинг иззати

Элимигда қовун, тарвузга аталган анъанавий фотиҳа одати мавжуд эди. Қовун еб бўлингач, оталаримиз:

–Омин, ширит-шарбат, манзил обод, эккан-тикканни бо-бо деҳқон қўлласин, деҳқонига раҳмат,- деб фотиҳа тортар эдилар. Сўнг пўчоқлар йиғиштирилиб олинар эди.

Ҳа, дарҳақиқат, у вақтларда қовун, тарвузлардан шарбат томиб турар эди-да. Менинг икки тоғам деҳқон эди. Улардан бири Ғоғиржон Сулаймонов жамоа хўжалигида тракторчи эди. Урушла қурбон бўлган бу тоғам, айниқса қовун экишда миришкор эди. Унинг «Рустам полвон», «Барги нозик», «Ананас» («Уч уруғ» ҳам дейишарди), «Босволди» ва бошқа қовунлари таъми ҳали ҳам оғзимда.

Ёзги таътилга чиққан пайтларимда у мени ўзи билан Туйтенага олиб кетарди, биргалашиб тўқайдан қамиш ўриб чайла қилардик, холаларимни қовун бошига кўчириб чиқардик.

Айниқса, «Рустам полвон» қовунини кузда узишгани ёдимда. Ҳар бирини биттадан замбилга солиб, иккала тоғам кўтариб чиқишарди. Бошмалдоқдек келадиган бандидан тўрт эллик қолдириб, қирқма қилиб узишарди. Кўкнимтир тўнли, чуқур-чуқур йўлли бу қовунларнинг биттаси тўкмада бир ул-фатга етаверар эди.

Қани ўша қовунлар?..

Мен Ҳиндистон, Эрон, Арабистонда бўлганимда бир нарсага ҳайрон қолдим. Мен санаган мамлакатларнинг обу ҳавоси бизникига яқин, қовун, тарвузлари ариқдан сув ичади, ис-сиқлик ҳам етарли. Аммо бу мамлакатларда қовунлар жуда бемаза, уларни ё туз билан, ё шакар билан ейишади.

Бунинг сабаби ер-сувда эмас, уруғликда экан. Бизнинг ота-боболаримиз асрлар бўйи танлаб экканлар ва шундай навлар етиштирганлар. Ширин чиққан қовун уруғини ўз пўстига ўраб олиб қўйишар эди. Халқимиз шуларни «бободеҳқон» деган.

Бобур Кобулда туриб, Фарғонадан қовун олдириб еганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Энди-чи, энди баъзи қовунчилар (уларни деҳқон дейишга тилим бормайди) ота-бобо ҳурматини ҳам оёғости қилиб, сув ва селитрага зўр бермоқдалар, селитрадан асрлар бўйи етиш-

тирилган навлар бузилиб, сувдан эса деҳқончилик шарафи ювилиб кетмоқда.

Энди қовун сўясиз-да, бир карж олиш билан берган пу-
лингизга ачиниб, кўтариб келган меҳнатингизга гижиниб қўл
тортасиз. Иш фотиҳага ҳам бормайди, емасданоқ пўчоққа
ташлайсиз. «Манзил обод» деган хайрли сўз ўрнига дилингиз-
дан «эх, касофат, яна заҳарланиб қолмайлик», деган гап ўтади
ва ҳуснини кўриб талпиниб турган бола-чақани бу заҳардан
эҳтиёт қилиш чорасини кўрасиз.

*Деҳқон қовунининг оқса шарбати,
Бу ота ҳурмати, халқин иззати,
Ота-бобосига бўлса ҳурмати
Номига ёғилур элнинг раҳмати.*

1972

МҮҚОҒ МҮҚҚУЗ
МҮДМАУК

1

Азиз бошига кўп савдо тушгани ҳангом,
Не иш бўлса чидайди «лом» демайин, «лом».
Ҳаттоки ёмон кундан олар дарс, илҳом,
Қаноатда қогоздек бўзди Шонелом.

2

Амал мисли фотиҳна — татноз,
Қувлагандан қочар, қилиб ноз.
Қувмаганга ёнишар ўзи,
Аммо унда вафо жула оз.

3

Агрофда тоғ-урмон, ажиб манзара,
Ажиб манзарата унчанроқ қара.
Саргайиб чириб ни шохдан учган барг,
Ватандан йироқнинг қиемати қора.

4

Ақл урган сен ноқасу касга қараб,
Зитирак кекса ёки ёш чапдастга қараб.
Аммо кўнроқ кексаларга кўнгили боғла,
Сув оқани юқоридан настга қараб.

5

Бахтиёр десалар арзир отимни,
Келтирайини бунга қўш неботимни:
Кўкрақдан ўқ едим, ўймайин қолдим,
Муҳаббатда топдим чин Ҳаётимни.

6

Баъзи ҳамёнларда доллар ошмоқда,
Кундан-кун кўнайиб, тўлиб тошмоқда,
Лек пулга тошилмас ақлу фаросағ,
Кўп гофиял бандалар ақли шонмоқда.

7

Баъзи бир уйларда буюм босилимиш,
Эгалари омбор ичра каламуш.
Одамлик шарафини йўқотиб буткул,
Бойлик ташвишида чалғир ҳатто туш.

8

Бедил дерки: «На ит, на мол, на эшак—
Аро йуқ бир-бирни хизматкор этмак.»
Келин деб фарзандмас, чўри изласа,
Бу иш оварлик ё гўрликдан дарак.

9

Бетоб ўриндиққа йиқилдим, ҳайҳот,
Соелник, эрк қадрига шунда етдим бот.
Ва касалхонадан чиқибоқ қилдим—
Савва, беданани қафасдан озод.

10

Бирдан қанот касб этса юрак,
Бутун олам гул ёвса бирдак,
Қуён фақат сени сочса нур,
Илк муҳаббат келгани демак.

11

Бир нокаста делдим, бўлма бунча беор,
Нажосатга булгаб этма одамни хор,
Ул ҳақиға кўчиб, деди, сўкма, зинҳор,
Нетай менда буниан бошқа нима ҳам бор

12

Бир томчи дарёга ютилиб кетди,
Кўн томчидан дарё қутуриб кетди.
Куч-қулат нетасанг элини билан бўл,
Кўндан қуён қачон қутилиб кетди.

13

Бир умр тап юкин кўтарган оёқ,
Бир нафас бўлмагани заминдан йироқ,
Кўк томон ўрлаган бекорчи сочлар
Тўкилур умрининг ярмин кўрмаёқ,

14

Бир қайнона қўлида келин одоб топади,
Бошқасида этишқоқ бўлиб, бетга чопади.
Умр завол топади, ҳаёт бўлур жаҳаннам,
Охирида ёшлар ҳам бир-бирини қопади.

15

Бошимда ёвларим эзади мани,
Сочга оқ ўрлади — ёшлик душмани.
Душман бошда бўлса, нақадар даҳшат,
Кўпая борсалар, чораси қани.

16

Бу дунё ташвиши беинтиҳодир,
Фақат девоналик унга даводир.
Ўзга дармон излаб қийнама жонинг,
Жиннилик мактабин ўзи дунёдир.

17

Бу дунё ҳудуди, еру осмони—
Идрок эга олсанг савоб уммони.
Ҳажмича сув олур уммондан кўза,
Ҳар ким савоб элтар борча имкони.

18

«Бу дунё жаҳаннам», — деди бир киши,
Йўқ, йўқ, аксинчадир унинг қилмиши.
Дўзахда ёнади гуноҳкор банда,
Оқилни куйдирмоқ бу дунё иши.

19

Бўрон бўкирар, денгизда ваҳшат,
Тўлқин қутурар, солар кўп даҳшат.
Ўйладим талай, изҳорин қилай—
Дил тўлқинидай бўлолмас, албат.

20

Бу дунё бир арпа донга арзимас,
Саъдий дер: «Бир қатра қонга арзимас».
Томчи қуёшга ҳам арзимас асли,
На бойлик, на шуҳрат-шонга арзимас.

21

Ватаним субҳида ажал шамоли—
Эсиб, қиридди кўп эл навниҳоли.
Аммо шул йигит-қиз жасоратидан,
Унмиш эл камоли, Ватан жамоли.

22

Гуллар латофати – ёшлиқдир, ёшлиқ,
Ёр лабин лаззати – ёшлиқдир, ёшлиқ.
Қариганда тўлар киши ҳикматга,
Лек ҳаёт ҳикмати – ёшлиқдир, ёшлиқ.

23

Дарранда, газанда–ўзга касофат,
Инсон бардошига солалмас ғорат.
Ёмонлик инсондан келгани ёмон,
Ундайларни дегил: «Бундай кас – офат!»

24

Дедим: «Юлдузларни олиб берайми?
Ё қуёшга номинг олиб бораёйми?»
Дединг: «Қуёш бўлсин сенинг дилингда,
Сўнг менга бари бир, юлдузми, ойми».

25

Денгиз бу–тўлқинин тиндириб бўлмас,
Осмон камалагин синдириб бўлмас,
«Севсанг, ақл ила сев», деганлар бор,
Бу ўғитни дилга сингдириб бўлмас.

26

Дердилар: «Жуда кенг, беҳудуд олам!».
Оламни бир зумда айланди одам.
Аммо билиб бўлмас дилда нелар бор,
Демак, неча олам дилда экан жам.

27

Дунёда кўн пари суратлар,
Пари сурат – иблис сийратлар.
Ҳушёр бўл эй, ҳушёр бўл эй дил,
Ёғилмасин бошга офатлар.

28

Дунёда яшайди турфа хил одам,
Фақат гўнг-ёғ йиғар яшагани дам.
Улардан бошқа ҳеч нарса қолмайди,
Қуртларга яхши ем, илонларга ҳам.

29

Дунёнинг ҳовидан хабар ол, Инсон,
Бу жаҳон сенингсиз хароб, саргардон.
Балоғатга етдинг, чиқдинг бешикдан,
Сени зор кутади Зухро, Ой, Чўлпон.

30

Дўст қидириб янн тишган замон,
Азобланди, қийналди виждон.
Аммо шундан мамнундир дилим—
Виждон бўлди чин дўстим ҳар он.

31

Ёзувчи ва олимлар, сизларгадир бу хитоб:
Ичи қора одамга тақдим этмангиз китоб.
Китоб ичра хатчўндай файёздан улар бебаҳра,
Ҳеч ёришмас диллари кирса ҳатто офтоб.

32

Ёмон ҳам яхшига яқин чоғида,
Нури зиё орғар дил чирогиди.
Эрта тонг гулзорда разм солиб боқ,
Дур кўринар томчи гул япроғида.

33

Ёшлик ўз бошини тутади мағрур,
Кўксини тўлдирар навқурлик, гурур.
Машуқа олдиди тиз чўқар, аммо—
Шундай улуг куч-да, муҳаббат қургур.

34

Ёшлик ўтиб кетар осмоний қушдек,
Ё бир зум уйқудек, ё ширин тушдек.
Аммо солиб кетар қариллик нақшини,
Ё тўқин куздек, ё қуп-қуруқ қишдек.

35

Имондандир, дерлар, севмак Ваганни,
Иблисдан сақлагил хуррам бўстонни.
Солтиқ билма ҳар бир «худо» деганни,
Майса деб босмагил ногоҳ тиканни.

36

Инсон дилидаги офтоб — табассум,
Баъзилар юзида ниқоб — табассум.
Ундайлар дилини очганда кўрдим,
Ярқироқ, аммо пуч, сароб — табассум.

37

Инсонга имону борлиқ Ватандир,
Гирикликда либос, ўлса кафандир.
Чуқурроқ назар қил, кўрарсан аниқ,
Биз унга жон бўлсак, у бизга тандир.

38

Инсонни тўрт оғиз хушомад нетар?
Инсон юрагини юмшатиб кетар.
Аммо аёларга хушомад сўзинг,
Флақат икки оғиз бўлса ҳам етар.

39

Инсон дилин кўрдим денгизга боқиб,
Гоҳ чайқалиб ётар, оҳиста қалқиб.
Гоҳ тўфон кўтарар, тўлиб қудратга,
Ё кўёш чиқар қоқ кўксидан балқиб.

40

Исони отасиз туққанмиш Марям,
Онасиз туғилмас, ҳатто Исо ҳам.
Борликка жон берган зог экан Она,
Онасиз бирт етим қоларди олам.

41

«Итдан ит туғилар, одамдан одам»,
Деган гапга энди мен бердим барҳам.
Дунёда жуда кўп кўрганим борки,
Одамдан туғилар шер ҳам, гулки ҳам.

42

Куйинма юзларинг ажинин кўриб,
Қарайман уларга мен тўйиб-тўйиб.
Бирيدا ўғлимнинг шўх ўйноқлаши,
Биридан қизгинам қарар соч ўриб.

43

Кимлигимиз агар хаёл қилсак биз,
Идрок осмонида бир учар юлдуз.
Зулматдан зулматга ўтамиз зумда,
Шу зумдан қолади хира... ёрқин из.

44

Ким инсон қадрини билмас, кўзи кўр,
Бахти сира қулмас, пешонаси шўр.
Ақл ёшда эмас, бошда дейдилар,
Ундайлар етмишга кирганда ҳам гўр.

45

Киши кўнгли нозик мисони биллур.
Унга ҳақиқатдур нақ биллурга нур.
Нурдан ҳар қирраси фош этар зиё,
Ноҳақлик тошидан у чил-чил бўлур.

46

Кулиб кириб келди Шаҳноз эшикдан,
Ҳам шоҳ келди, дедим ҳам ноз эшикдан.
Таъбирим ёқмади, чимрилди қоши —
Ҳам қиш кириб келди, ҳам ёз эшикдан.

47

Кўп кўрмоқдамизки, баъзи бир ҳожи.
Бир ҳафта ҳожи-ю сўнг яна бўжи,
Ёшликдан олмаса одоб, тарбия,
Сўнг ўзлаштиришнинг йўқдир иложи.

48

Кўплар ўз бошини тутади азиз,
Одамга бу одат ҳукмрон, сўзсиз.
Аммо қалбда софлик бўлмаса, бир кун —
Бош ерга эгилур, шувит бўлар юз.

49

Майли шайдойи бўл, майли савдойи.
Виждонинг йўқотма, бўлма расвойи.
Одамни ҳайвондан ажратар номус,
Фақат номусингдан бўлма сазойи.

50

Мен кўн карам кўрдим, лек бениҳоя
Карамни дарахтдан айлай ҳикоя:
Болта уриб турган киши бошига
Кесиля туриб ҳам солади соя.

51

Мажлислари дабдаба,
Бўлса ишлар дабдала.
Ўзни табиб кўрсатар,
Зулук, сирка, қандала.

52

«Молга хире қўйманг»—дер Куръонда худо,
Тарк этар мол-дунё деб, шарму ҳаё.
Инсонлигу номус-ордан мосуво.
Охир иймондан ҳам бўлурсиз жудо.

53

Мусиқа кишига ёқади ёғдек,
Гоҳи кўтаради кўнгилни тоғдек.
Дунё ташвишидан тамом аритиб,
Дилингни поклайди гўдаклик чоғдек.

54

Навоий дер: «Булғама ёлғонга тилинг»,
Тилинг эмас, ундан булғанур дилинг.
Ёлғончини худо дўст тутмас экан,
Ростликни илоҳий одат деб билинг.

55

Нажосот ичида битган қурт агар,
Қанот пайдо қилса, бир кунни учар.
Аммо қуш бўлолмас ҳаволаса ҳам,
Пашша бўлиб яна нажасга кўнар.

56

Неча мучал кўрса ҳамки ёшимиз,
Соғу омон бўлсин азиз бошимиз.
Букун емоқдамиз бошқалар ошин.
Эрта кун бошқалар еяр ошимиз.

57

– Нимадан ажралур ҳақиқий Инсон,
Айт-чи, одамликка борми бир мезон?
- Ҳўгани Одам деб тан олган киши,
Инсон бўлиб қолур ўзи ҳам шул он.

58

Одам жафо чекар, бир бурда нон деб,
Қирқ ошам ош ермиш бир томчи қон деб.
Шунча машаққат-ла тошан қонини,
Кўксин тугиб тўкар Ватану шон деб.

59

Одам борки, мисоли булбул,
Кўнар жойи яшнаб турган гул.
Одам борки, бир хира пашша,
Яра узра кўнади нуқул.

60

Одам қилиб юради баъзиларни хотини,
Баъзиларни директор қилади муовини.
Савлатлари осмону маънап қашшоқу тубан,
Халқ уч пулга олмайди уларнинг савлотини.

61

Одамийлик, амал—сув билан олов,
Иккисин бир жойда кўрганми биров.
Кўтарилган сайин ошар совуқлик,
Одамлик гулига ёдирар қиров.

62

Олам саргардондир икки куч аро:
Ёмонлик, яхшилик, зулмат ва зиё.
Курашар одамнинг нафси ва ақли,
Кимнини нафси голиб, қисмати қаро.

63

Олам маънога кон, бойлик беноён,
Пастлик, баланликлар турар ёнма-ён.
Табиатда бўлсин пастликлар майли,
Лек табиатингда бўлмасин, Инсон!

64

«Оналар оёғин остида жаннат»,
Демак, ҳар аёлни айлагил иззат.
Чунки ҳар аёлда шу салоҳият,
У она бўлгуси бир кун, албат.

65

Оналар мўътабар, лек баъзи аёл,
Билмайсен—иблиси, девми ё дажжол?!
Ғирт билмсиз, ўзин тутар раҳнамо,
Ундайлар фарзандлар умрига завол.

66

Осмон эгилгану ҳеч наст бўлмайди,
Зар толаси ерда чўп-хас бўлмайди.
Бошига ҳар қандай иш тушганда ҳам
Чин одам бир он ҳам нокас бўлмайди.

67

Отам, онам кетмишлар, мен ҳам бир кун кетармен,
Улар борган жойларга мен ҳам бир кун етармен
Кўп уринма, бу фалак охири қилур ҳалак,
Дунё тартиботи шул, шундай бўлгач нетармен!

68

Пайгамбар дерлар: «Юз ўғир зочимдан»,
Орзуинг топурсан доно олимдан.
Индамай юрсанг ҳам золим ёнида,
Халос бўлолмассан гуноҳ азимдан.

69

Саъдий дер: «Бир бадандин баний Одам»,
Шу бирликдан обод ҳамиша олам.
Беҳабар қолмагин бу ҳақиқатдан,
Эътиқод, иймон ҳам шу бирликда жам.

70

Саъдий дейди: «Аллоҳ сенинг дилингдадир,
Савоб асли хизмат қилган элингдадир».
Одам кўнглин овлай олсанг, ушбу бас,
Беҳишт сармояси нақд белингдадир.

71

Саъдий дер: «Неча бор ҳажга борсаям,
Исонинг эшаги бўлмади одам.»
Ким бориб, бажармас ҳаж ўгитларин,
Исо эшагидек бир маҳлуқ ул ҳам.

72

Саъдий дер: «Етимча турганда заҳил,
Ўз болангни суйиб эркалатмагил.»
Кўнгил вайрон бўлса, гуноҳи азим,
Кўнгил Аллоҳ уйи, буни яхши бил.

73

Саъдий дер: «Кўр киши олдида гар чоҳ,
Уни зудлик ила айлагил огоҳ.»
Фалокат манбаи бундайин ҳолат,
Индамай ўлтириш, бил, катта гуноҳ!

74

Сева-сева баъзан олишади жон,
Севган донин хўплаб ютар тегирмон.
Ҳар ким ҳар мақсадда севади қушни,
Бозордан биров ўқ, биров олур дон.

75

Сочларингни турмаклаб бошга,
Ўхшаб кетдинг жуда ҳам ёшга.
Борми сабаб яшаришингга,
Ишқим қарилигидан бошқа?

76

Тупурмоқ лозим бўлди бир мунофиқ юзига,
Дилда шундай қасд билан тик қарадим кўзига.
Аммо бу улуғ ишнинг урдасидан чиқмадим,
Ор, номус, юз йўқ эди, айтолмадим ўзига.

77

Тўрт йўлда чиройли сўз эмас, ўқи!
Рубойи бу—инсон дилин тадқиқи.
Чиройли бўлса, бу—ҳаёт чиройи,
Агар дағал бўлса, ҳақиқат ўқи.

78

Тўғри гапнинг бордир тўқмоғи,
Чидар фақат доно қулоғи.
Мен ҳаётда кўп синаб боқдим.
Чидолмас ҳеч одам аҳмоғи.

79

Фарзандига фидо, мардона—
Жон беришга тайёрдир она.
Афсус, ҳар бир фарзанд шам эмас,
Аммо ҳар бир она — парвона.

80

Фарзандлар отадан ўсиб ўтмаса,
Шогирдлар устоздан ўзиб кетмаса,
Беҳад чеклайверса ўглин оталар,
На ижаб, камолга башар етмаса.

81

Хожа Ҳофиз демиш: «Холингга ҳарчанд,
Берайин Бухоро ҳамда Самарқанд».
— «Ҳатто дунё, - дединг, - керакмас менга,
Фидомен, иймоним берса худованд».

82

Шоирнинг ҳар куйи дил,
Фикру зикри, уйи дил.
Ҳатто Бедил бўлса ҳам,
Ҳар бир туки, мўйи дил.

83

Шер, тулки, бўри, қуй, эшак, қора мол
Нималигин пайқаб оламиз дарҳол.
Лек одам шаклида юрган бир махлуқ,
Илонми, чаёнми билмак кўп маҳол.

84

Шеър кўнгилдаги қуёш шуъласи,
Масиҳо бўлади шоир нафаси.
Шоир дилин босса тама губори,
Шоирмас, одамлар ичра энг паси.

85

Шогирдлар ҳам мисли болалар,
Бор-йўгингни сендан олалар.
Баъзилари кўкка кўтарса,
Баъзилари лойга қоралар.

86

Эй инсон, етишсанг жончиқар чоққа,
Ўйлама, кирурсан қаро тупроққа.
Минг-минглаб сендеклар ётишар унда,
Ўшалар сени ҳам олар кучоққа.

87

Эшакдан истама от рафторини,
Бечора на қилсин, берор борини.
Саъй-ҳаракатда айб этма уни,
Эшаклик банд этмиш ихтиёрини.

88

Яхшилик бўлмайди ҳеч вақт беазоб,
Майли азобига беравергил тоб.
Азоби ҳар қанча ноҳақ бўлса ҳам,
Яхшиликдир инсон дилида офтоб.

89

Яшамак мушкулдир—тирриқ бу олам,
Хайёмдан бир жуфт сўз тингла, эй одам:
«Заҳар бўлса ҳам ич доно кўлидан,
Нодондан олмагин асал бўлса ҳам».

90

Қабристонни бот-бот айланг зиёрат,
Кўнгилдаги гамлар топар талофат.
Тириклар ўликнинг кўзин ёпсалар,
Тирик кўзин ўлик очар ниҳоят.

91

Қалам олур аламни,
Балки бутун оламни.
Қаламда кўп мўъжиза,
Кўлдан қўйма қаламни.

92

Қариганда юзлар-қу сўлгин,
Ҳатто тушни босаркан ажин.
Ешликдаги парилар қайда?
Тушга кирар нукул деву жин.

93

Қирқми, юз йил яшаб кетганимиз кун,
«Бевақт» деб чекамиз фарёд, диллар хун.
Йилга боғлиқ эмас умрбоқийлик,
Ҳаётнинг ўлчови — йил эмас, мазмун.

94

Ҳақ мафкура излаб юрманг, одамлар,
Дилни ёвузликка бурманг, одамлар,
Бир Аллоҳдан ўзга Хожамиз йўқдир,
Хожалик хаёлин сурманг, одамлар.

95

Ҳар кимнинг дилида бир орзу устун,
Ҳар кимнинг орзуси умрига мазмун.
Ҳеч топтаб бўлмайди Инсон қалбини,
Оламга ўт қўяр дилдан бир учқун.

96

Ҳаётхонки, Хитой хирожи бордир,
Бошида башарий зар тожи бордир.
Ним табассумига жоним садоға,
Жим жилмайишида жон божи бордир.

97

Ҳолингдан зорланма, кулмасин биров,
Мақтаниб дўст дилга ташлама олов.
Ҳасад шундай ўтки, авж олиб кетса,
Дўстлик кўприкларин ёндирар лов-лов.

Қабр тошига

98

Бу дунё шу, ҳатто қуёши,
Авжга миниб, сўнг ерга ботар.
Ҳеч томмасин кўзларинг ёши,
Бунда қанча қуёшлар ётар.

99

Бунда фақат қилгил тиловат,
Тиловатни айлагил одат.
Шундан дилинг таскин топади,
Кўнглинг шундан топар ҳаловат.

М У Н Д А Р И Ж А

Таҳририятдан	3
Улут ёш масъулияти. <i>Ҳамид Фулом</i>	4
Академик шоир Ғафур Фулом	7
Ғафур Фулом ва Умар Хайём	7
Шоир	13
Топқирлик	14
Қарлик йилда эмас, дилда	15
Академик, ёзувчи Мусо Тошмуҳаммад	
ўғли Ойбек	17
Ўлимни енгган одам	17
Ўзбекистон халқ шоири Миртемир	21
Шеър ҳарорати	21
Бир шеър тарихи	21
Гул тўкилса, буғи қолса не ажаб	23
Академик Абдулҳақ Абдуллаев	26
Рассом бўлган бошқа	26
Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор	31
Мухтисарлик маҳорати	31
Академик Юнус Ражабий	34
Зукколик ва одамоҳулик	34
Давлат арбоби Шароф Рашидов	41
Ҳофиз шарофати	41
Таважжуҳ	43
Техрон чиройлими Тошкентми?	44

Муфтий Зиёвуддинхон Эшон Бобохон ўғли	46
«Юрармен халқ ичинда»	46
Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби	
Одил Мухтор	54
Парвона инсон	54
Нозим Ҳикмат	56
Олтимиш эмас, икки уттиз	56
Академик Обид Содиқов	59
Академик Обид акаминз	59
Александр Николаевич Болдирев	67
Ленинрадлиқ домла	67
Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шуҳрат	70
Шуҳратли Шуҳрат ака	70
Академик Борис Пиатровский	75
Худонинг инояти	75
Академик Малик Набиев	81
Шоғирлар эрури Бехзодга Абдумалик	81
Академик Тошмуҳаммад Саримсоқов	86
Тошмуҳаммад домланинг сабоқлари	86
Ўзбекистон халқ шоири Жуманиёз Жабборов	92
Дустим, ҳамкорим	92
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист	
Ғуломқолир Кўчқоров	95
Чули Прок	95
Отаминз Шомаҳмуд Шоаҳмад ўғли	100
Ҳикмат чироғи	100

Онамиз—Ҳошиябиби Сулаймон қизи	102
Она тизаси	102
Тоғамиз Ғофир Сулаймон ўғли	103
Қовун шарбати—элининг иззати	103
Тўқсон тўққиз тўртлик	105

ҚАЙДЛАР УЧУН